

**BEYÂNÜ'L-MEZÂHİB ADLI ESERİ VE ŞERHİNDE ÖMER NESEFİ'NİN İSLAM MEZHEPLERİNİ
TASNİFİ VE DEĞERLENDİRMESİ***
**OMAR NASAFİ'S CLASSIFICATION AND EVALUATION OF ISLAMIC SECTS AS EXPRESSED IN THE
WORK OF BAYANU'L MAZAHİB AND ITS COMMENTARY**

Abdullah DİNÇ**

Öz

İslam dünyasında yüzyıllarca okutulan *Akaid-i Neseî* adlı eseri ile meşhur olan Ömer Neseî'nin *Beyânü'l-Mezâhib* adlı İslam Mezhepleri ile ilgili yazma halinde önemli bir risalesi bulunmaktadır. Neseî, Türk bilginlerinden birisi olup aynı zamanda Hanefî Maturidilikte önemli bir yere sahiptir.

Bu çalışmada öncelikle müellifin hayatı ve ilmi kişiliği incelenmiştir. Daha sonra Neseî'nin *Beyânü'l-Mezâhib* adlı yazma eserinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Aynı zamanda bu esere, meçhul bir müellif tarafından şerh olarak yazılmış olan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* adlı başka bir yazma eserden ve Neseî'nin diğer eserlerinden de istifade edilerek, İslam mezheplerini nasıl tertip ve tasnif ettiği ilk defa müstakil olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Hanefî-Maturidî fırak geleneğinin bir örneği sergilenen eserde yetmiş üç fırka hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Ayrıca *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* adlı eserlerin metodolojik ve muhteva açılarından tahlili yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Neseî, Ehl-i Sünnet, Mezhepler, Tasnif, Hanefî-Maturidî.

Abstract

Omar Nasaf, famous with his work called *Akaid-i Nasafi* which was taught at Islamic World, has also an important manuscript, *Bayanu'l-Mazahib*, on Islamic sects. Nasaf is one of the great Turkish scholars and has an important place in the Hanafi-Maturidi tradition.

At the outset of this study, the author's life and scientific activities are examined. Then, Nasaf's manuscript, *Bayanu'l-Mazahib*, is evaluated. At the same time, in the light of a book called *Camiu Ihtilafi'l-Mazahib* written by an anonymous author and Nasaf's other works, the way that Nasaf organizes and classifies the Islamic sects and divisions is put forth for the first time in this study. The manuscript which sets an example of Hanafi-Maturidi firaq tradition involves important information about the seventy-three sects. Analyses of the works of *Bayanu'l Mazahib* and *Camiu Ihtilafi'l-Mazahib* are also performed in terms of methodology and content.

Keywords: Omer en-Nasafi, Ahl Al-Sunnah, Sect, Sorting, Hanafi-Maturidi.

1. Giriş

İslam Tarihi boyunca çok sayıda itikadî, siyasî, fikhî akımlar ortaya çıkmıştır. İslam âlimleri kendi mezheplerini savunmak ve muhalif fırkaları eleştirmek için mezhepleri tasnif cihetine giderek bir takım çalışmalar yapmışlardır. Buna göre her müellif, kendi mezhebine göre bir tasnif sistemi geliştirmiştir. Tertip ve tasniflerde merkezî rol oynayan yetmiş üç fırka hadisi mezheplerin tasnifine önemli etkilerde bulunmuştur.

Günümüze kadar gelen gelenekler içerisinde pek bilinmeyen ve yakın zamanda ilim dünyasında Keith Levinstein gibi batılılar tarafından da ilgi gören Hanefî-Mâturîdî geleneğidir. Bu geleneğe mensup âlimlerden birisi de Ömer Neseî'dir.

Hanefî-Mâturîdî âlimlerinden olan Ömer Neseî, fırkalar hakkında mensup olduğu geleneği yansıtan bir risale kaleme almıştır. Bu risalenin ismi *Beyânü'l-Mezâhib*'dir. Çok kısa olan bu risaleye *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* adlı detaylı bir şerh yazılmıştır. Çalışmamızda bu iki eser birlikte tahlil ve tenkide tabi tutularak, özeldir Mâturîdîlik ve Ömer Neseî'nin; genelde ise Ehl-i Sünnet'in fırkalara bakışı ele alınacaktır.

Beyânü'l-Mezâhib ve şerhinde mevcut olması muhtemel problemleri tespit etmek amacıyla, evvela klasik dönemdeki eserlerde yer alan sorunların çağdaş araştırmalar¹ ile ortaya konulan mevzu başları liste

* Bu çalışma "Beyânü'l-Mezâhib Adlı Eseri Bağlamında Ömer Neseî'nin Mezhepleri Tasnifi" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, abduallahdehlevi@gmail.com

¹ Metodoloji noktasındaki değerlendirmelerde, M. Ali Büyükkara'nın *İslami İlimlerde Metodoloji / Usûl Meselesi* isimli makalesi, Sönmez Kutlu'nun *Mezhepler Tarihine Giriş kitabı* ile *İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Mes'elesi* adlı makalesi, Ethem Ruhi Fıçlalı'nın *Mezhepler*

yapılmıştır. Daha sonra bunlardan hangilerinin çalışmaya konu olan eserlerde yer aldığı tespit edilip, örnekler ile karşılaştırılarak değerlendirilmeye gayret edilmiştir.

Araştırmanın temel amacı, *Beyânü'l-Mezâhib* adlı yazma eser ile şerhi olan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* isimli yazma eserde Ömer Neseî'nin fırkaları ele alma şeklinin incelenmesidir. Ayrıca Hanefi-Mâtürîdî geleneğinin bir örneği olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve şerhinin mezhepler tarihi bilimi açısından değerlendirilmesidir.

Konunun sınırlarına gelince, öncelikle Müellif Ömer Neseî'nin hayatı hakkında kısaca bilgi verilecektir. Akabinde makaleye konu olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve Şerhi ile ilgili tanıtıcı bilgiler aktarılacaktır. Sonra bu eserlerin bilimsel yöntemler başlıkları altında değerlendirilmesi ile çalışma nihayete erdirilecektir.

Çalışmanın başından sonuna kadar mezhepler tarihinin vazgeçilmez ilkesi olan tasvîrî/betimleyici/deskriptif yöntem kullanılmaya çalışılmıştır.

1.1. Ömer Neseî'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Müellifimiz Ömer Neseî'nin doğum yeri olan Neseî şehri, Buhara ve Semerkand şehirleri arasında bulunan bir merkezdir. Neseî isminin Araplar tarafından Nahşeb kelimesinden tahrif edilerek alındığı nekledilmektedir (Barthold, 1981: 176). Neseî'nin şimdiki adı Karşi olup, bugünkü Özbekistan Devleti sınırları içerisindedir. Bu isim XIV. yüzyılda Çağatay hanlarından Kabak Han tarafından şehirden iki buçuk fersah uzaklıkta bir yere saray yaptırıldığı zaman verilmiştir (Karşi, Moğolca'da saray manasına gelmektedir) (Barthold, 1981: 176).

Hicri V. yüzyılda bölgedeki hâkim mezhep amelde Hanefilik, itikatta Mâtürîdîlik idi. Çünkü İmam Mâtürîdî Semerkand'da yaşamıştı. Semerkand o dönemlerde her yönden gelişmiş bir şehirdi. Çevreden talebeler ilim öğrenmek için bu merkeze ilgi gösteriyorlardı. Burada bulunan Hanefi-Mâtürîdî âlimler kendi görüşlerini talim ediyorlardı. İmam Mâtürîdî'nin görüşleri aslında Ebu Hanife'nin görüşleri olması hasebiyle itikatta Mâtürîdî, amelde Hanefi düşüncesi öğrenciler vasıtasıyla bölgeye yayılıyordu (Ak, 2009: 70).

Semerkand'ın coğrafyasına ve tarihine genel olarak bakıldığında her din ve mezhepten insanların mevcut olduğu, bölgenin çok kültürlülük özelliğiyle zengin bir medeniyete sahip olduğu görülmektedir. Döneminin ilmî atmosferinden ve manevi ikliminden çalışkan kişiliğiyle azami ölçüde istifade eden Ömer Neseî'nin engin zekâsı ve birikimi ile güzide bir sima olduğu aşikardır.

Müellifimizin adı, Ömer b. Muhammed b. Ahmed b. İsmail b. Muhammed b. Lokman, en-Neseî es-Semerkandî el-Hanefî el-Mâtürîdî'dir (Ziriklî, 1959:5/60; Zehebî, 1985:20/126). Neseî'nin künyesi de Ebu Hafs'dır (Kâtip Çelebi, 1943: 1/ 519). Doğum yeri olan Neseî şehrine nispetle "Neseî" (İbni İmâd, ty:4/115), yaşadığı, ilim öğrenip okuttuğu, yerleştiği ve vefat ettiği yere nispetle "es-Semerkandî" (İsmail Paşa, 1973:1/783) nisbesini almıştır. Keza mensubu olup, fikirlerini ve görüşlerini eserlerinde savunduğu Ebu Hanife'ye nispetle "Hanefî", İmam Mâtürîdî'ye nispetle "Mâtürîdî" lakabını almıştır (Ziriklî, 1959:5/60). İsim ve künyesinin dışında Ömer Neseî için memleketi ve sahip olduğu ilimler göz önüne alınarak, kaynaklarda başka övücü nisbeler de zikredildiğini görülmektedir.²

Ömer Neseî'den bahseden kaynaklarda nesebi ve ailesi hakkında çok fazla bilgi yoktur. Ancak doğum yeri ve yetiştiği çevre göz önüne alındığında Türk olduğu hakkında kanaat vardır (Aslantürk, 2007: 13) Bunun yanı sıra Neseî'nin ailesinden bize ulaşan bir bilgi de Mecdü'n-Neseî lakabı ile bilinen oğlu Ahmed b. Ömer b. Muhammed Ebu'l-Leys'in varlığıdır (Kureşî, 1988:1/226).

Hayatı boyunca ilim ile meşgul olup, geride pek çok öğrenci ve eser bırakan Ebu Hafs Necmeddin Ömer Neseî, hicri 537, miladi 1142 senesinde vefat etmiştir (Ziriklî, 1959:5/60; Kâtip Çelebi, 1971:1/519). Kaynakların bildirdiğine göre 12 Cumade'l-Ula Perşembe gecesi Semerkand'da öldüğü ittifak halinde nakledilmektedir (Kehhâle, 1993:3/571; Bağdatlı İsmail Paşa, 1951:1/783; Kureşî, 1988:2/658).

Ömer Neseî'nin zekâsının parlaklığı, ahlakının temizliği ve çalışkanlığı ile arkadaşları arasında temayüz ettiği nakledilir (Bilmen, 2/463). Çok zeki ve fetanet sahibi olup, ilimlerden ileri dereceye ulaştığı, havas ve avam tarafından kabul gördüğü nakledilir (Edirnevi, 1997: 181)

Mâveraünnehir'de yetişerek, günümüze kadar yazdığı eserler ile adından söz ettiren Neseî'nin yetişmesinde hocalarının payı büyüktür. Kendisinin ifadesine göre beş yüz elli hocadan ders aldığı (Askalani, Lisan, 2002:6/139) ve bunları *Ta'dâd-ü Şüyûhi Ömer* adlı eserinde (Ziriklî, 1959:5/60) topladığı bildirilmiştir. Bunlardan biri Mâveraünnehir'in önde gelen âlimlerinden Ebu'l-Yusr Muhammed b.

Arasındaki Farklar isimli kitabın tercümesine yazdığı önemli önsöz ve *İtkadi İslam Mezheplerine Giriş* adındaki kitaplarından yararlandık.

² Çok yönlü bir alim olan Neseî, hem ilmî hem de ahlakî olarak çok üstün meziyetlere sahip olduğundan ona birçok lakap ve unvan verilmiştir. Bunları bir kısmını şöyle sıralayabiliriz. El-Hâfız (İbni İmâd, ty:4/115), el-İmamü'z-Zâhid, Fâzıl (Kureşî, 1988:2/657), Necmüddin (Bağdadi, İzhâhü'l-Meknun, try:1/117).

Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî'dir³ (Bağdatlı, 1951:783; Kureşî, 1988:2/658; Zehebî, 1985:20/126). Ömer Neseî'nin *el-Kand* adlı eserinde şöyle dediğini Zehebî nakleder: "Ebu'l-Yüsr Pezdevî imamların imamı idi. Ufukların zirvesinde olan bir kişi idi. Usûl ve Furû' hakkında yazdıkları kâinatı doldurmuştu. Bir müddet hadis de yazdırdı" (Zehebî, 1985: 19/49).

İslamî ilimlerin pek çoğunda öğrenim gören Neseî aynı zamanda önemli talebeler de yetiştirmiştir. Ancak kaynaklar öğrencilerinin hepsini ismini zikretmez.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Neseî'nin yetiştirdiği talebelerden biri kendi oğlu olan ve el-Mecc-ü n-Neseî diye bilinen Ahmet b. Ömer Ebu'l-Leys'tir (. Kureşî bu zat hakkında şu bilgileri aktarır: "Sem'ânî bunun doğumunun 507/1114 senesi olduğunu nakleder. Küçüklüğünde önce babasından sonra diğer âlimlerden fıkıh öğrenmiştir (Kureşî, 1988:2/658). Bir diğer önemli talebesi *Hidaye* isimli meşhur Hanefî fıkıh kitabının müellifi olan Burhanüddin Ebu'l-Hasan, Ali b. Ebi Bekir b. Abdilcelil el-Fergânî el-Merğînânî el-Riştânî'dir (593/1197) (Zehebî, 1985: 20/126).

Batı Karahanlılar döneminde, Mâverâünnehir'deki Soğd bölgesinde yetişen ve çok yönlü bir âlim olan Ebu Hafs Necmeddin Ömer Neseî, çeşitli alanlarda eserler te'lif etmiştir. Bunlar arasında başta Tefsir, Hadis, Usul, Kelam, Fıkıh olmak üzere Tarih, Tasavvuf ve Edebiyat sahalarında âlim bir zattır.

Neseî'nin en çok alaka gören kitabı şüphesiz *Akâid-i Neseî*'dir (Zirikli, 1959: 5/60; Bağdatlı İsmail Paşa, 1951:1/783; Kehhâle, 1993: 3/571). Asırlarca Osmanlı medreselerinde ve İslam âleminde yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. İlginç olan taraf şudur ki, İmam Mâtürîdî'nin kitaplarından daha fazla bir alakaya mazhar olmuştur. Bunun nedeni, muhtemelen Neseî Akâidî'nin tadrise uygun, öğrenilmesi kolay bir itikad kitabı olmasındandır (Ak, 2009: 179).

Bu çalışmanın temelini oluşturan *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* adlı eserler Neseî'nin İslam mezhepleri ile ilgili yazmış olduğu (Kutlu, 2006:404) risalelerdir. Söz konusu eserler ile ilgili detaylı bilgileri aktarmak yerinde olacaktır.

1.2. Beyânü'l-Mezâhib

Makâle çalışmasının temelini oluşturan bu risale Ömer Neseî'nin 73 fırka ile ilgili kısa bilgiler verdiği üç varaklık bir risale olup Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesindeki 37353 080 / MEC. R numarada kayıtlı bulunan *es-Seyfü'l-Bâtir li Erkâbi's-Şiati ve'l-Kevâfir* adlı yazma eser içindeki 26-28. sayfaları arasında bulunmaktadır (Kutlu, 2006: 404). 5 Cemaziye'l-Evvel 1205 tarihinde Yunus b. İbrahim el-Hayru'l-Büyüti tarafından istinsah edildiği, yazmanın sonunda belirtmektedir (Beyânü'l-Mezâhib, v.3). Ayrıca baş tarafında Harputlu Efendigil ailesinden bağış yapıldığına dair bir kaşe de bulunmaktadır. Söz konusu yazmanın yazıları okunaklı olup, her bir sayfası yaklaşık yirmi bir satırdan meydana gelmiştir. *Beyânü'l-Mezâhib*'e çağdaş araştırmacılar da çalışmalarında yer vermişlerdir.⁴

Çalışmada kullandığımız *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'in birinci sayfasında şârihin, "Bazı talipler Ömer Neseî'ye ait olan *Beyânü'l-Mezâhib* adlı risaleye bir şerh yazmamı istediler." şeklindeki ifadesinden risalenin yazma amacının ne olduğu anlaşılmıştır (bkz. *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.1). Aynı zamanda *Beyânü'l-Mezâhib*'in müellifinin ismi ve yazarı hakkında açık ifade bulunmuştur. Kutlu, Mâtürîdîlik ile ilgili hazırladığı kitabında, Risale'yi, Neseî'ye nispet etmiştir (Kutlu, 2006: 404).

İslam Mezhepleri Tarihi alanında çeşitli fırak gelenekleri bugün tespit edilmiştir. Ancak bilinen geleneklerin dışında bugüne kadar tam anlamıyla gün yüzüne çıkarılamayan *Hanefî-Mâtürîdî fırak* geleneğidir (Tan, 2009: 182). Neseî'nin risalesi de bu geleneğe göre yazılan bir eserdir.

Bu geleneğin özellikleri incelendiğinde benzer hususiyetlere sahip fakat farklı zamanlarda yazılmış bir takım eserlerin bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda kaleme alınmış bazı eserler şöyle sayılabilir: Mâtürîdî'ye aidiyeti kesin olarak bilinmeyen *Risâle fi Beyânü Güruhi Ehli'd-Dalâle ve Makâlatihim*, İbni Serrac'a ait *Tezkiretü'l-Mezâhib*, altıncı asırdan muahhar dönemde yazılan, Ebu Muhammed Osman b. Abdullah el-İrâkî'ye ait *el-Fıraku'l-Mufterika Beyne Ehli'z-Zeyğ ve'z-Zendeka*, Celâliye medresesinde en-Nazzam adıyla bilinen Müderris Mahmud Tâhir Gazzalî'ye ait *Ma'rifatü'l-Mezâhib*, muhtemelen yedinci asrın ortalarında

³ Bezde Buhara yolu üzerinde Neseî ten altı fersah uzaklıkta kuvvetli bir kalenin bulunduğu yerdir. (Semani, :2/188)

⁴ Mesela, E. Ruhi Fiğlalı tarafından tahkiki ve tercümesi yapılan İbni Serrac'a ait *Tezkiretü'l-Mezâhib* isimli bir yazmanın çalışmasında *Beyânü'l-Mezâhib*'e değinilmiştir. Fiğlalı bu risalenin varlığından ilk defa Muhammed Tavit et-Tanci vasıtasıyla haberdar olduğunu ve *Tezkiretü'l-Mezâhib* ile benzer içeriklere sahip olduğundan mukayese yöntemi kullanarak tahkikte *Beyânü'l-Mezâhib*'i kullandığını belirtmiştir (Fiğlalı, 1975:2/99). Ebu Mutî' Mekhul en-Neseî'nin *Kitâbü'r-Red* isimli kitabı ile ilgili çalışma yapan Hasan Acar, tezin son tarafında *Beyânü'l-Mezâhib*'e kısaca yer verip, içeriğini kendi çalışması ile karşılaştırmıştır (Acar, 2003: 74). *Makalat Geleneğinde İmam Eş'ari* adındaki çalışmasında Makalat geleneklerini inceleyen Kadir Gömbeyaz, Neseî'nin bu risalesini Mâtürîdî fırak eserleri arasında saymıştır (Gömbeyaz, 2005: 49).

kaleme alınan *Heftâd u Seh Millet* adıyla yayınlanan Farsça anonim eser ve *Du Risale der Bâre-yi Heftad u Du Gurüh* adıyla yayınlanan eserlerdir (Tan, 2009:184).

1.3. Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib

Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib, Neseî'ye ait olan *Beyânü'l-Mezâhib'e* şerh olarak yazılmış yaklaşık kırk varaktan oluşan bir risaledir. *Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib li Keşfihi'l-Mekasıdı ve'l-Meârib*, İstanbul Beyazıt Kütüphanesi 2803 no'da 42 varak ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi 2327 numarada kayıtlı bir yazma eserdir. Söz konusu risalenin her varığında a-b şeklinde harekesiz siyah bir nesihle 15 satır bulunmaktadır. Eser Neseî'ye nispet edilmektedir. (Kutlu, 2006: 404). Risalenin kim tarafından istinsah edildiğine dair herhangi bir yerinde kayıt bulunmamaktadır. Eserin Neseî'ye aidiyeti konusunda temkinli davranmayı gerektirecek durumlar mevcuttur.

Şerhin baş tarafında müellif, bazı dostlarının kendisinden Neseî'nin *Beyânü'l-Mezâhib* adlı eserine şerh yazmasını istediğini, bunun üzerine hakikatları ortaya çıkarmak için bir şerh kaleme aldığını söylemiştir. Bu şerhin adının da *Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib li Keşfihi'l-Mekasıdı ve'l-Meârib* şeklinde tesmiyesini uygun gördüğünü belirtmiştir (Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib, v. 1-2). Bu bilgiden anlaşıldığı kadarıyla şerh Neseî'nin dışında başka birisi tarafından yazılmıştır.

Ömer Neseî hakkında bilgi veren birçok tabakat kitabı, bu şerhi Neseî'ye ait eserler arasında zikretmez. Bunlar arasında Bağdatlı İsmail Paşa, Zirikli, Kehhâle gibi tabakat-rical yazarları sayılabilir (Bağdatlı İsmail Paşa, 1951:1/783 Kehhâle, 1993: 3/571 Zirikli, 1959: 5/60).

Söz konusu tabakat müelliflerinin aksine risale, Kutlu tarafından Ömer Neseî'ye ait bir çalışma olarak kaydedilmiştir (Kutlu, 2006: 404). Keza yazma eserler hakkında çalışma yapan Ali Rıza Karabulut tarafından da Neseî'ye ait çalışmalar arasında zikredilmiştir. Karabulut'a göre *Kayseri Raşidefendi Kütüphanesi* 1/502 no'da 21 varak halinde, *Milli Kütüphane* 21/4181'da 198-183 varaklar arasında risalenin yazma nüshaları bulunmaktadır (Karabulut, trz: 2/1023).

Şerhte Ömer Neseî'den (537/1142) iki asır sonra yaşamış olan *Adudüddin el-İcî'nin* (756/1355) *Mevakıf* adlı eserine atıf yapılmıştır. Bu atıf, şerhin beş nolu varığında cebir görüşü izah edilirken yapılmaktadır. Buna göre cebirin; cebri mahz ve cebri mutevassıt şeklinde ikiye ayrıldığı ifade edilip, bu hususun *Mevakıf*'ta da böyle olduğu beyan edilir (Câmîü İhtilâf-il-Mezâhib v.5b). Bu durum söz konusu şerhin, Ömer Neseî'nin vefatından sonra yazıldığına delil teşkil etmektedir.

Şerhin Neseî'ye ait olmadığını gösteren bir başka önemli husus ise eserin baş tarafında Mâturîdiyye isminin kullanılmasıdır (Câmîü İhtilâf-il-Mezâhib, v. 1). Hâlbuki Mâturîdiyye isminin kullanımı hakkında yapılan çağdaş araştırmalarda ortaya çıkan sonuç, bu ismin ilk defa Selçuklulardan sonra hicri VIII. yüzyılda kullanıldığıdır (Ak, 2009: 109). Tespitlere göre ilk defa bu ismi İbn Fazlullah el-Ömeri (749/1348) adındaki bir şahsın Ebu Hanife'nin akâid ve usulunu takip edenler manasında "*Bunlar Mâturîdiyyedir*" diyerek bu ismi kullandığı nakledilmektedir (Ak, 2009: 109). Bu bilgilerden hareketle *Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib*'in Ömer Neseî'ye ait olmadığını ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte söz konusu şerhin, Ömer Neseî'den çok sonraları yaşamış Hanefi-Mâturîdî bir âlim tarafından yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Makalenin buraya kadar olan kısmında Neseî'nin hayatı ve eserleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Bundan sonra, onun mezhepleri tasnifi, ilgili eserleri bağlamında ele alınacaktır.

İslam Düşünce Tarihindeki fırak geleneği içerisinde müelliflerin eserleri, metodoloji noktasındaki bir takım sebeplerden dolayı eleştirilere maruz kalmıştır. Doğru bilgi için gerekli olan "tenkide tabi tutma" ameliyesi Neseî'ye ait olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve Neseî'ye isnat olunan *Câmîü İhtilâfî'l-Mezâhib* adlı eserlerde tasvirî bir yöntem takip edilerek yapılmaya çalışılacaktır. Sistematiği açısından öncelikle şekil yönünden, daha sonra da muhteva cihetinden eserler incelenmeye gayret edilecektir.

Çalışmaya konu olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve şerhinde hangi modelin etkin olduğu, ana ve alt mezheplerin tertibinde hangi yöntemlerin benimsendiği incelenmeye çalışılacaktır.

2. Beyânü'l-Mezâhib ve Şerhinin Biçimsel Açısından Özellikleri

2.1. Eserlerde Benimsenen Mezhepler Tarihi Yazıcılığı Modeli ve Mezheplerin Tasnifi

İlk dönem İslam mezhepleri ile ilgili yapılan çalışmalar, hareket noktası olarak Sünni-Fırak edebiyatını esas almaktadırlar (Lewinstein, 2006: 1). Bu edebiyat içerisinde ise Eş'ari-Mu'tezilî eserler ön plandadır. Mesela Eş'ari (324/935), Bağdadi (429/1037) gibi otoritelerin eserleri referans noktasında alana hâkimdir. Ancak müslüman âlimlerin fırka edebiyatında üretmiş oldukları başka gelenekler de mevcuttur (Tan, 2008: 121).

Bu bağlamda gerek içerik, gerek üslup ve gerekse tasnif açısından farklı bir gelenek, *Maverâünnehir Hanefi-Mâturîdî Fırak* geleneğidir (Tan, 2008: 122). Bu konu ile ilgili son dönemlerde bir hayli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

Literatüre yeni giren bu geleneğin tespit edilen bazı özellikleri vardır. Söz konusu hususiyetleri şöyle sıralayabiliriz:

- Hanefi-Mâturîdî* ismi verilen bu gelenekte Ebu Hanife'ye açık atıflar vardır. Mesela *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de Mürcie'nin görüşleri incelenirken, farz olan amellerin farziyyetini inkâr etmeden bu amelleri terk edenin Ebu Hanife'ye göre fasık olacağı bildirilmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.9). Burada Ebu Hanife ismine atıf yapılmıştır.
- Bu eserlerde 73 fırka hadisindeki sayı hakikat kabul edilerek tasnif yapılmıştır. Bu sayıya ulaşmak için $6 \times 12 + 1 = 73$ formülü kullanılmıştır. Yani asıl fırkalar altı, alt fırkalar on iki olarak kabul edilmiştir.
- Hanefi-Mâturîdî gelenekte görülen bir başka özellik de sufi konulara ve görüşlere eserlerde yer verilmesidir. Örneğin *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'in başındaki hamdele kısmında "tarikat, hakikat ve marifet sahiplerini yüksek makamlara çıkaran Allah'a hamdolsun" ifadesi ile tasavvufî bir ifade kullanılmıştır (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.1).
- Görüşler anonim olarak aktarılmış, şahıslara nispet edilmekten kaçınılmıştır. Zaman zaman bazı mezheplerin kurucu isimlerine atıflar yapılsa da genele bakıldığında şahıslardan ziyade görüşlere odaklanıldığı müşahede edilmektedir.
- Genel olarak reddiyeci yaklaşım sergilenmiş, sapık fırkaların görüşlerine ayet ve hadislerden cevaplar verilmiştir. Ehl-i Sünnet merkeze alınarak diğerlerinin bu merkeze yakınlığı ve uzaklığı irdelenmiştir.
- Mezhep isimlerinin sonuna "-iyye" nisbesi getirilmiştir.
- Sistem olarak önce fırkanın bir veya iki görüşü kısaca verilmiş, sonra ayet ve hadisler ile bu görüşler çürütülmeye çalışılmıştır.
- Nakil ile beraber aklın da kullanıldığı görülmektedir.
- Fırkalar sosyal şartlardan soyutlanarak, sırf görüşler aktarılmıştır (Tan, 2008: 121).

Çalışmamıza konu olan eserler incelendiğinde yukarıdaki tespit edilen bilgilerin bu risaleler için de geçerli olduğu görülecektir. Bu bilgiler ile alakalı olarak detaylı tespitler ilgili başlık altında verilecektir.

Beyânü'l-Mezâhib'in başında bu risalenin Necmeddin Ömer Nesefî'nin tefsirinden naklen yazıldığı bildiriliyor (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.1). Nesefî'nin et- *Teysir* isimli eseri incelendiğinde itikadi görüşleri aktarırken İmam Mâturîdî'ye, fıkhi ve diğer bazı görüşleri incelerken sıkça Ebu Hanife'ye atıflar yapmıştır (bkz. Nesefî, *Teysir*, 94/69-94-2121-124). Bu atıflardan Nesefî'nin Hanefi-Mâturîdî fırak geleneğini takip ettiği anlaşılabilir.

Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib'de Hamdele, Salvele ve Besmele kısmında Ehl-i Sünnet'e vurgu yapılmıştır. Sapık fırkaların Mâturîdî'ye tarafından ileri sürülen deliller ile kalplerine korku verildiği zikredilmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.1). Burada açık bir şekilde Mâturîdî'ye ismine atıf yapılmıştır.

Makalat yazarlarının her biri, 73 fırka hadisi hakkında kendisine göre farklı yol takip etmişlerdir. Kimisi sayıyı hakikat kabul ederken, kimisi ise çokluktan kinaye olarak düşünmüştür. *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de görüldüğü kadarıyla bu sayı hakikat kabul edilerek fırkalar ele alınmıştır.

Beyânü'l-Mezâhib'de 73 fırka hadisi Ebu Hüreyre, Hz. Aişe ve sahabeden bir cemaatin yoluyla en başta zikredilmiştir. Bu hadiste fırka-i naciyenin dışındakilerin cehenneme girecekleri belirtilmiştir. Hatta hadisten hemen sonra "Senin elinde yapacak bir şey yok. Allah ya onların tevbesini kabul eder ya da onlara azap eder" (Âli İmran: 128) mealindeki ayete yer verilerek, onların (ehli dalalet) cezalandırılmalarında veya afv edilmelerinde Hz. Peygamber'in bir sorumluluğunun olmayacağına işaret edilmiştir. Çünkü Hz. Peygamber'in yapacağı tek şeyin onları uyarmak ve vahyi tebliğ etmek olduğu belirtilmiştir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.1). Bu izahlardan sonra fırkaların tasnifine geçilmiştir.

2.2. Ana ve Alt Mezheplerin Tasnifi

Mezhepler Tarihi müellifleri tarafından yazılan eserlerde, ortak bir tasnif sistemi bulunmamaktadır. Her müellif kendi düşüncesine göre fırkaları sıralamıştır. Genel olarak bakıldığında mezheplerin yazılış biçimiyle ilgili dört farklı model benimsendiği görülmektedir. Bunlar;

- Fırka merkezli mezhepler tarihi yazıcılığı modeli.
- Konu merkezli mezhepler tarihi yazıcılığı modeli.

3. Kronolojik mezhepler tarihi yazıcılığı modeli.
4. Mukayeseli mezhepler tarihi yazıcılığı modeli (Toru, 2006: 41).

Çalışmamıza konu olan Neseî'nin eserinde bu modellerden birincisi olan "fırka merkezli" mezhepler tarihi yazıcılığı modelinin uygulandığı görülmektedir. Buna göre klasik dönemdeki müelliflerin de esas aldığı bu yöntemde, fırkalar merkeze alınıp, o fırkanın görüşleri ve delillerine yer verilir. Bu modelde tarih ilminin vazgeçilmez unsuru olan "şahıs, zaman, mekân" öğelerine yer verilmez. Anlatılan bu özellikler büyük oranda *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de görülmektedir.

Beyânü'l-Mezâhib ve şerhinde ana fırkalar altı kısma ayrılır. Bunlar, *Hariciyye*, *Rafiziyye*, *Kaderiyye*, *Cebriyye* ve *Cehmiyye*'dir (Beyânü'l-Mezâhib, v.1; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v. 5).

Beyânü'l-Mezâhib'de ana fırkalar hakkında açıklayıcı görüşler verilmez. Sadece isimleri sayılır. Alt fırkalarda ise mezheplerin görüşleri tek cümlede ifade edilir.

Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib adlı şerhte ise, öncelikle her ana fırka hakkında detaylı görüşlere yer verilir. Alt fırkaların görüşleri tek tek ele alınarak işlenir. Önce fırkanın birkaç görüşünü verip, bazen Kur'an ve Sünnet'ten getirilen delillerle bu görüşler kısaca eleştirilir. Bazen mezhepler şahıslar ile ilişkilendirilir. Çoğu zaman kişi ismi zikredilmeyerek görüşler anonim olarak aktarılır. Ayrıca herhangi bir esere atıf yapılmaz.

Hanefi-Mâtürîdî gelenekteki alt fırkaların tasnifinde görülen özellik *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de de gözlenmektedir. O da altı ana gruba ait alt fırkaların her birinde bir veya iki temel görüş çok kısa bir biçimde verildikten sonra Kur'an'dan birkaç ayet ve hadisten oluşan bir reddiye takip eder. Bu yaklaşım söz konusu geleneğin bariz bir özelliğidir (Tan, 2008: 129).

Bu tasnif şeklinin diğer Hanefi-Mâtürîdî fırak geleneklerinde de takip edildiği görülmektedir. Fıglalı'nın tahkik ve tercümesini yaptığı *Tezkiretü'l-Mezâhib*, Avni İlhan'ın incelediği *Birgivi'ye ait Tuhfetü'l-Müsterşidin fi Beyani Fırakı Mezâhibi'l-Müslimin* adlı risale, Mâtürîdî'ye ait olduğu öne sürülen *Risale fi Beyan-ı Gürühi Ehli'd-Dalal* adlı eserler buna örnek olarak verilebilir.

2.3. Eserlerde Adı Geçen Mezheplerin Diğer Eserlerdekiyle Karşılaştırılması

Beyânü'l-Mezâhib ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de adı geçen fırkaları, diğer eserler ile karşılaştırdığımızda şu tespitlerde bulunabiliriz:

Şehristani ve Eş'ari gibi klasik kaynaklarda ana fırka sayılan Mu'tezile *Beyânü'l-Mezâhib*'de ve şerhinde Hariciyye'nin alt kolu olarak sayılmıştır (Beyânü'l-Mezâhib, v.1). Ancak alt fırka olarak sayılsa da şerhte verilen bilgiler itibarıyla özellikle Şehristani'deki görüşlere büyük benzerlik göstermektedir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.14; krş. Şehristani, 2008: 57).

Beyânü'l-Mezâhib ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de ana fırkalar altıya, alt fırkalar ise on iki kısma ayrılmaktadır. 73 sayısına ulaşmak için Hanefi-Mâtürîdî gelenekteki bu şekil diğer geleneklerde farklılık göstermektedir. Mesela Hadis taraftarları arasında $18 \times 4 + 1 = 73$; İsmaili gelenekte $24 \times 3 + 1 = 73$ gibi formüller geliştirilmiştir (Kutlu, 2008: 126).

Müellif Ömer Neseî'nin yazmış olduğu bu eserin birçok noktada kendisinden önce yaşamış olan Ebu Mutî' Mekhul en-Neseî'nin *Kitabu'r-Red Ale'l-Ehva' vel'Bida* adlı esere benzer olduğu görülmektedir. Mezheplerin sayısı, görüşleri ve mezheplere yaklaşım gibi hususlarda her iki eser arasında uygunluk göze çarpmaktadır. (Beyânü'l-Mezâhib, v.1-2; krş. Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib; Ebu Mutî' Mekhul en-Neseî, *Kitabu'r-Red Ale'l-Ehva' vel'Bida*, s. 131; Acar, 2003: 70).

Beyânü'l-Mezâhib ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'e mukayeseli olarak göz atıldığında alt gruplarda geçen bazı fırka isimlerinin klasik kaynaklarda geçmediği görülmektedir. Mu'tezili ve Eş'ari gelenekte ismi pek geçmeyen *Kuziyye*, *Kenziyye* gibi fırkalar buna örnek olarak verilebilir (Beyânü'l-Mezâhib, v.1; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 14).

Kaderiyye'nin tâli kolları işlenirken *Şerikiyye*, *Nakisa* ve *Basitiyye* gibi yeni mezhep isimleri görülmektedir (Beyânü'l-Mezâhib, v.1; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 31).

Rafiziyye'den bahsederken yeni bir fırka ismi ile karşımıza çıkan bir mezhep de "Abbasiyye" dir. Sadece Hanefi-Mâtürîdî gelenekte adı geçen Abbasiye fırkasına *El-Milel ve'n-Nihal* ile *Makalatü'l-İslamiyyin* gibi klasik kaynaklarda değinilmemiştir. Ancak çağdaş araştırmacı Montgomery Watt bu mezhep ile ilgili bazı bilgileri eserinde vermektedir (Watt, 2001: 211).

Mezhepler Tarihi sahasında ana fırka olarak kabul edilmiş olan Mu'tezile, *Beyânü'l-Mezâhib*'de alt fırka olarak tasnif edilmiştir (Beyânü'l-Mezâhib, v.2).

Muteber kaynaklar olarak kabul edilen eserlerde *Cebriyye* fırkasının kurucusunun Cehm b. Safvan olduğu söylenip, *Cehmiyye*, alt fırka olarak değerlendirilir (Eş'ari, 2005: 229; Şehristani, 2008: 85). Ancak *Beyânü'l-Mezâhib*'de *Cebriyye*'nin yanı sıra *Cehmiyye* de ana fırka olarak sayılmıştır (Beyânü'l-Mezâhib, v.2).

Klasik kaynaklarda belli bir ana fırkanın alt fırkası olarak sayılan ve bu konuda kesinlik kazanan bazı fırkalar *Beyânü'l-Mezâhib'* de farklı bir ana fırkanın tali kolu olarak kaydedilmiştir. Mesela Eş'ari, Bağdadi, Şehristani gibi müellifler tarafından Şia'dan sayılan *Keysaniyye* fırkası *Beyânü'l-Mezâhib'* de Kaderiyye'den sayılmıştır (krş. Eş'ari, 2005: 49; Şehristani, 2008; 135). *Beyânü'l-Mezâhib*, v.2).

2.4. Mezheplerin Sayısını Yetmiş Üçte Tutma Konusunda Karşılaşılan Bazı Zorluklar.

İslam Mezhepleri Tarihinde, fırkaların tasnifi yapılırken etkili olan yetmiş üç fırka hadisindeki sayıyı hakikat kabul eden müellifler, bu sayıya ulaşmak için bir takım gayretler içerisine girmişlerdir. Genellikle bu hadise referansta bulunarak eserlerini yazmaya başlamışlardır. Bu bağlamda yetmiş üç sayısını doldurmak için tarihte hiç var olmamış fırkalar üretilmiş veya tabanı oluşmadığı halde bir âlim öne çıkarılarak ayrı bir mezhep şeklinde kabul edilmiştir (Kutlu, 2008:127).

Risalesine yetmiş üç sayısını eserin başında zikrederek işe başlayan Nesefî, bu sayıyı hakikat kabul etmiştir. Şerhte ise bu hadisin sahih olduğu belirtilmektedir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 1) Ancak esere bir bütün olarak bakıldığında metodoloji noktasında yaşanan bazı zorluklar göze çarpmaktadır.

Nesefî, *Beyânü'l-Mezâhib'* de Kaderiyye fırkasının alt kollarını sayarken on bir fırka ismini kaydetmiştir. Bir fırka ismini zikretmemiştir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.2). Şerhte eksik olan bu fırka "Mu'tezile" diye on ikinci fırka olarak belirtilmiştir. Hâlbuki Mu'tezile, daha önce Haricilerin alt başlığında her iki risalede de ele alınmıştı. Buna göre Mu'tezile'nin iki defa sayıldığı görülmektedir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.2; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 12-31).

Bazen alt fırkanın görüşü ana fırkanın genel görüşüne aykırı olabilmektedir. Nesefî *Mürchie'*yi anlatırken, amelin imana dâhil olmadığı konusundaki *Mürchie'*nin genel görüşüne aykırı olarak, aynı fırkanın alt kolu sayılan *Ameliyye* fırkasında, imanın taat ve isyan ile azalıp çoğalacağını beyan etmiştir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.3; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.39).

Nesefî, bazı mezhepleri farklı isimler ile ancak aynı veya benzer bilgiler vererek ele almıştır. Mesela *Merisiyye* ve *Nakisiyye* hakkında "İmama isyanı caiz görürler" diyerek iki fırka hakkında aynı görüşü bildirmiştir. Başka bir örnek: Şeytaniyye ve Seneviyye ile ilgili bilgi verirken ikisinde de "Hayrı lâhut'un (Allah), şerri nasut'un (Şeytan) yaratacağı" bilgisine yer vermiştir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.2; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 30-28).

Klasik kaynaklardaki tasnifler ile karşılaştırıldığında öne çıkan ve bir hayli fazla olan farklılık noktalarından bir tanesi de alt kolların ana bünyeye nispetinde kendini göstermektedir. Mesela Eş'ari, Şehristani ve Bağdadi'de Zeydiyye'nin alt kollarından sayılan *Betriyye*, risalede Kaderiyye'nin tâli kolu olarak ele alınmıştır (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.2; krş. Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 31; Eş'ari, 2005: 86; Şehristani, 2008:146; Bağdadi, 2008: 28)

Müellif Nesefî, muhtemelen Eşariyye'yi Ehl-i Sünnet içerisinde addettiği için ayrı bir fırka başlığı altında zikretmemiş, muhtemelen Ehl-i Sünnet tabirini kucaklayıcı bir kavram olarak kullanmıştır.

Nesefî'nin *Beyânü'l-Mezâhib* isimli risalesine bir bütün halinde bakıldığında her bir ana fırkayı eşit sayıda alt fırkalara ayırarak sunma ve böylece sayıları yetmiş üçte tutmaya çalışma gayreti, dış müdahale olduğunun bir göstergesi sayılabilir. Çünkü tarih boyunca her fırkanın eşit sayıda şubelere bölüneceği hakkında nas yoktur. Ayrıca diğer mezhepler tarihi müelliflerinin farklı tasnifler içerisine girmeleri de bu tasnifin yapay olduğu hakkındaki şüpheyi arttırmaktadır.

Tasnif ile ilgili bir diğer problem de bu tasnifte, alt fırka olarak sayılanların başka geleneklerde ana fırka olarak sayılmasıdır. Mesela *Neccariyye* ve *Müşebbihe*, Bağdadi (2008:156-169)'de ana fırka olarak sayıldığı halde *Beyânü'l-Mezâhib'* de *Neccariyye* Cebriyye'nin, *Müşebbihe* ise *Mürchie'*nin alt kolu olarak tasnif edilmiştir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.2-3).

Birçok kaynakta (Şehristani, 2008: 102; Bağdadi, 2008: 160; Razi, 1996: 77) ana fırka olarak zikredilen Kerramiye mezhebi *Beyânü'l-Mezâhib'* de hiç yer almamaktadır.

Biçimsel açıdan yukarıdaki bilgiler genel olarak analiz edildiğinde her iki eserde de metodik açıdan bazı problemlerin olduğu kesindir. Dolayısıyla eserleri kaynak olarak kullanan bir araştırmacının bu noktaları göz önünde tutması gerekir.

Bu sebeple söz konusu eserlere biçimsel açıdan olduğu gibi daha önemli olan muhteva yönünden de bilimsel tahlil yapılmalıdır. Bu nedenle şimdi eserlerin içeriği incelenmeye çalışılacaktır.

3. Beyânü'l-Mezâhib ve Şerhinin Muhteva Açısından Özellikleri

Mezhepler Tarihi yazıcılığında, fırkaların görüş ve düşünceleri her zaman odak merkezi olarak dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bir şahıs veya mezhebi doğru tanımak, yazılan eserlerin içeriğini bilimsel yöntemlerle analiz etmeye bağlıdır (Kutlu, 2003: 436).

Ömer Nesefî'nin mezheplere yaklaşımı konusunda daha doğru tespitler yapmak için *Beyânü'l-Mezâhib* ve şerhinin muhtevasını çeşitli başlıklar altında ele almaya çalışacağız. Böylelikle Nesefî'nin mezheplere yaklaşımı, fırkaların teşekkül süreci ve onları isimlendirmesi gibi konularda sağlıklı sonuçlara ulaşmaya gayret edeceğiz.

3.1. Mezheplere Yaklaşım Biçimi

İslam Mezhepleri, Fığlalı'nın belirttiği şekilde, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan bir takım siyasi, itikadi, ictimai, hukuki ve benzeri olaylar hakkında muhtelif şahısların kendi görüşlerini açıklamaya başlamasıyla, bu faaliyetin zamanla "zümreleşme" şeklinde sonuçlanmasıdır (Fığlalı, 2007: 11).

Bu haliyle diğer "islamiyat branşlarıyla kıyaslanamayacak" şekilde geçmişle olduğu kadar, bugünün dünya ve siyaseti ile ilişkili olan bu disiplin, "özne"lerin etkisine olabildiğince açıktır (Büyükkara, 2005:442). İşte bu yüzden bir mezhepler tarihi müellifinin mezheplere yaklaşımı ve onlar hakkında vereceği bilgilerin doğruluğu çok önem arz etmektedir. Çalışmamıza konu olan *Beyânü'l-Mezâhib* adlı eserde Nesefî'nin mezheplere yaklaşımının incelenmesi de tasnifinin güvenilirliğini ortaya çıkarma açısından önemlidir.

Beyânü'l-Mezâhib ve ona yazılan şerhte bütün fırkalar, Hz. Peygamber'in 73 fırka rivayeti doğrultusunda ele alınmaktadır. Dolayısıyla bu yaklaşımın sahipleri inceledikleri mezhebi, İslam düşüncesindeki yeri, önemi, katkısı ve değeri açısından değil, mensubu olduğu mezhebin görüşleri açısından diğerlerinin doğruluğunu veya yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu yaklaşımda Ehl-i Sünnet esas alınıp, diğerleri kaçınılması gereken sapık fırkalar olarak kabul edilmiştir (Kutlu, 2005:5).

Nesefî, *Beyânü'l-Mezâhib*'in başında 73 fırka hadisine yer vermiş ve hadis şerhte sahih olarak nitelendirilmiştir. Hatta bunun bir mucize olduğuna yer verilmiştir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.2). Ayrıca tarihsel sürece vurgu yapılarak, Hz. Peygamberin vefat ettiği esnada insanların bir akide üzere oldukları, ancak daha sonra fırkalara ayrıldıkları bildirilmiştir. Bu fırkalar dalalet ile nitelendirilmiş ve Fırka-i Naciye'nin Ehl-i Sünnet olduğu açıkça söylenmiştir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.2).

Şerhte, Ehl-i Sünnet dışındaki fırkaların önce kısaca görüşlerine yer verilmekte sonra onlara ayet ve hadisler ile cevap verilmekte, daha sonra ise bu fırkadan uzak durulması öğütlenmektedir. Mesela Cehmiyye anlatıldıktan sonra "*Sen bil ki..*" diye başlayan bir ibare ile bunların Allah'a cehalet nispet ettikleri için kafirlerden oldukları dolayısıyla bu fırkadan uzak durulması gerektiği tavsiye edilir. Devamında da kendisi dışındakilerin helak olacağı Ehl-i Sünnet'in yolundan gidilmesi icap ettiği kaydedilir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 23-24).

Hanefi-Mâturîdî fırak geleneğinin genelinde görüldüğü üzere *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de de her ana fırkanın Ehl-Sünnet'e muhalif yönü eleştirilir. Buna göre:

- Hariciler, Hz. Ali'den teberri edip, sahabeyi tekfir ederek tahkim görüşünde İslam toplumuna muhalif olmuşlardır.
- Rafiziyye fırkası, Hz. Ali'ye olan sevgilerinde aşırı gitmişlerdir.
- Cebriyye fırkası Allah'a çirkin şeyler isnad ederek, insanlardan sorumluluğu kaldırmışlardır.
- Cehmiyye fırkası Allah'ın sıfatlarını inkar ederek, cennet ve cehennem'in faniliğini savunmuşlardır.
- Mürcie fırkası ise amel olmadan sadece imana dayanarak, imanın olduğu yerde isyanların zarar vermeyeceği görüşündedirler. Bu altı fırkanın mümeyyiz vasıfları zikredilerek Ehl-i Sünnet'e hangi yönden uzak oldukları belirtilir. Daha sonra altı fırkaların görüşlerine geçilir (*Beyânü'l-Mezâhib* 1-2; *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*1-25; krş. Tan, 2009:186).

Mezheplerin görüşlerinin, Ehl-i Sünnet'e uzak ve yakınlığı ile alakalı olarak ilginç bir örnek Mürcie'nin alt sınıfı olarak sayılan *Ameliyye* mezhebi anlatılırken görülmektedir. Bu fırkanın, genel Mürcie görüşüne muhalif olarak imanun, taat ve isyan ile azalıp - çoğalacağı iddiasında oldukları kaydedilir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.3). Şerhte aynı görüşlere hemen reddiye yazılıp, doğru olmadığı bildirilir. Ancak tekfir noktasında bu iddia sahiplerinin de küfre gitmeyeceği çünkü bazı imamların bu yönde görüş beyan ettikleri belirtilmiştir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.39).

Makalat yazarlarının uslûbuna bakıldığında Eş'ari ve Şehristani gibi bazıları istisna edilirse genellikle reddiye amaçlı eser yazdıkları görülmektedir. Bunun sebebi olarak da Ehl-i Sünnet'i savunup muhaliflerin görüşlerini çürütmektir (Fığlalı, 2008: 22).

Fığlalı'nın bahsettiği bu tutumun *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de uygulandığı görülmektedir. Bu eserlerde Ehl-i Sünnet dışı fırkalara ağır eleştiriler getirilir.

3.2. Mezheplerin İsimlendirilmesi

İslam Mezhepleri Tarihi'nin ele alınması icab eden konularından birisi de "Fırkaları İsimlendirme" mevzusudur. Dini-toplumsal veya dini-politik hareketlerin isimlendirilmesi bugün olduğu gibi geçmişte de hem ismi alanlar hem de ismi verenler açısından sorunlu olmuştur (Büyükkara, 2005: 445). Klasik kaynaklarda mezhep ve fırkaların nasıl isimlendirileceği konusunda herkesce kabul edilen ölçütler veya yöntemler belirlenememiştir. Mezheplerin isimlendirilmesi, ilgili mezhebin hangi isimle anıldığı, söz konusu ismin kim tarafından kime /kimlere ve ne zaman verildiği, bu isimle neyin kastedildiği, bu ismin verilme gerekçeleri gibi konuların incelemesini içermektedir (Kutlu, 2003: 4).

Müelliflerden özellikle yetmiş üç sayısını gerçek kabul edenlerce, fırkaların sayısını yetmiş üçe tamamlamak için yapay fırkalar üretildiği, bu da isimlendirmede bazı sorunları beraberinde getirdiği ifade edilmektedir (Kutlu, 2008: 129). İsimlendirme ile ilgili bahsedilen sorunların bir kısmının çalışmamıza konu olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de mevcut olduğu görülmektedir. Sayıyı tamamlamak için yapay fırkalar üretimi ile ilgili olarak mesela Mu'tezile fırkasının iki defa sayıldığı gözükmektedir. Hem Hariciler'de hem de Kaderiyye'de ismi geçmektedir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 12).

Bu bağlamda klasik dönem İslam Mezhepleri Tarihi'ne ait eserlerde başlıca altı çeşit adlandırmanın kullandığı görülmektedir:

- a) Bir âlimin veya kurucu kabul edilen bir şahsın adına nispetle isimlendirme.
- b) Terimlere ve fikirlere dayalı isimlendirme.
- c) İlk çıktıkları yere göre isimlendirme.
- d) Aşağılama ve hakaret amaçlı isimlendirme.
- e) Tarihi bir olaya dayandırarak isimlendirme.
- f) Ayet ve hadislerde geçen kelimelere dayanarak isimlendirme (Kutlu, 2008: 129).

Zikredilen bu isimlendirmelerden bazılarının *Beyânü'l-Mezâhib* ve şerhinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bunlar tek tek incelenmeye çalışılacaktır.

İslam Mezhepleri Tarihi araştırmacısı metodolojik hatalar yapmamak için mezhebin doğuşu, gelişimi vb. şartlardan haberdar olarak fırka isimlerini değerlendirmeye almalıdır. Bu noktada Watt, fırka isimlerinin kullanılmamasını teklif etmektedir (Watt, 2010: 6). Bunun yerine o fırkaya mensup şahısların görüşleri üzerinde durmayı doğru bulmaktadır (Büyükkara, 2005: 450).

"Bir şahsa nispetle isimlendirme", mezhep içerisinde âlim veya önder olarak görülen birisinin adının arkasına veya babasının adının arkasına "-iyye" nispet ekinin getirilmesi suretiyle yapılır (Kutlu, 2008: 129). Doğu Hanefi-Mâturidî fırak geleneğinde yazarlar diğer standart eser yazarlara göre soyut nispet "-iyye" takısını kullanmayı severler. Sıklıkla ismin alışılmış biçiminin ne olduğuna aldırmaksızın nispet ekini isme eklerler (Lewinstein, 2006: 3). Mesela Mu'tezile'nin *Mu'teziliyye* şeklinde kullanıldığı *Beyânü'l-Mezâhib*'de görülmektedir (Beyânü'l-Mezâhib, v.1).

Bu tarz isimlendirmenin *Beyânü'l-Mezâhib* ve Şerhinde özellikle bir şahsa nispet edilerek sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Mesela *Hazım b. Asım*'ın adına nispetle *Hazımiyye*, Sa'lebe b. Amir'e nispetle *Salebiyye*, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'a nispetle *Abbasiyye*, Ca'fer-i Sadık'ın oğlu olan İsmail'e nispetle *İsmailiyye* isimlerinin verildiği gibi (Beyânü'l-Mezâhib, v.1-2-3; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 27).

İsimlendirmede kullanılan bu yöntemin klasik kaynaklarda da kullanıldığı görülmektedir. Mesela Şehristani, *Muhtariyye*, *Yunusiyye* gibi fırkalarda bunu kullanmıştır (Şehristani, 2008: 129-135). Eş'ari'de ise *Amiriyye*, *Gaylaniyye*, *Kerramiyye* fırkalarını örnek verebiliriz (Eş'ari, 2005: 173-140).

Yetmiş üç fırka rivayetine göre tasnif yapan müellifler bu yöntemi sıkca kullanmışlar. Yetmiş üç sayısını tamamlamak için gruplaşmamış, belki de sadece bir alim ve etrafındaki birkaç öğrencisini kuşatan bir düşünce, ayrı bir fırka olarak lanse edilmiştir.

Bazı kaynaklar fırkaları, onların fikri sistemlerinde bulunan "terimlerden veya görüşlerinden hareketle isimlendirmeyi" tercih ederler. Terimlerden isim üretme yöntemi, Mezhepler Tarihi'nde, diğerlerine nazaran daha tutarlı gözükmektedir (Kutlu, 2008: 130).

Nesefî, görüşe dayalı adlandırmayı asıl ve alt fırkaların tasnifinde kullanmıştır. Bu konuda *Beyânü'l-Mezâhib*, çok kısa tasnif edildiğinden bilgi verilmemektedir. Ancak bu risaleye şerh olarak yazılan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de ise bazen bu konulara yer verilmiştir. Mesela asıl fırkalardan ilki olan Hariciler'in, tahkim olayında Hz. Ali'ye ve iki hakem arasında cereyan eden olaylara her hususta isyan ettileri beyan edilmektedir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.4).

Mürcie mezhebinin genel görüşlerinin şerhte detaylı olarak ele alındığı görülmektedir. Buna göre Mürcie kelimesi önce semantik açıdan incelenmektedir. Mürcie mezhebi mensublarının kendilerini "Mürcie"

ismi ile andıkları nakledilir. Çünkü bunların ameli, imandan te'hir ettikleri belirtilir (Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib v.7).

Şerhte, ana fırkaların ve alt grupların isimlendirilmesinde bazen mezhebin kendi görüşlerine dayalı isimlendirme metodu takip edilmiştir. Örneğin, *İbahiyye* fırkası anlatılırken, haramları mubah kabul ettikleri için bu isimle anıldıkları rivayet edilerek isim ve görüş arasında bir bağlantı olduğu gösterilmiştir (Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib, v.10). Kaderiyye'den *Vehmiyye* anlatılırken aynı metod takip edilerek, bunların işlerini vehim ile yaparak şeri' delillere itibar etmediklerinden dolayı bu isimle isimlendirildikleri haber verilir (Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib, v.30).

Bunların dışında Haricilerden olan *Muhakkime*, *Kenziyye* (Beyânü'l-Mezâhib, v.1), Rafiziyye'den olan *Lainiyye*, *Raciyye*, Cebriyye'den olan *Maiyye*, *Habibiyye* ve *Havfiyye* (Beyânü'l-Mezâhib, v.2-3) fırkaları örnek olarak verilebilir.

"İlk çıktıkları yere göre isimlendirme" türüne Nesefî'ye ait olan *Beyânü'l-Mezâhib*'de rastlanılmamaktadır. Ancak ilgili gelenekte yazılan bazı eserlerde bu yöntem kullanılmıştır. Mesela Mâturîdî'ye ait olduğu iddia edilen *Risale Fil'Guruh'ta* Haricilerin *Haruriyye* ismi ile ele alındığı görülmektedir (Ak, 2008: 297).

Kaynaklarda geçen bazı fırkaların isimlerinin bir kısım muhalifler tarafından "aşağılama veya hakaret kasdıyla" konulduğu görülmektedir. Mesela kendilerine Şii'lerce Mümin'üt-Tak (kemeraltı'nın Müslümanı), Sünnilerce de Şeytanü't-Tâk (kemeraltı'nın Şeytanı) lakabı takılan kelamcı Ebu Ca'fer'in ashabına verilen Şeytaniyye ismi gibi (Büyükkara, 2005: 448). "Aşağılama kasdıyla isimlendirme" diğer klasik kaynaklarda yer almaktadır. Mesela Bağdâdî'nin *Çurabiyye* fırkasını (Bağdadi, 2008: 194), Şehristanî'nin de *Eftahiyye*'den (Şehristani, 2008:151) bahsetmesi buna örnek teşkil etmektedir.

Bu yöntemin Nesefî tarafından tasnifte kullandığı pek görülmemektedir. Çünkü ekseriyetle fırkayı ya bir şahsa nispet ederek yahut görüşünden mülhem olarak fırkaları isimlendirdiği anlaşılmaktadır. Fakat sadece Kaderiyye'nin alt sınıflarını anlatırken "hayrı lâhut, şerri lahiye (şeytan) yaratır" diyen mezhep mensuplarını *Şeytaniyye* adı altında kaydetmiştir (Beyânü'l-Mezâhib, v.1). Bu isimlendirmenin de muhtemelen görüşe dayalı olduğu sanılmaktadır. Şerhinde de aynı durum söz konusudur.

"Tarihi bir olaya dayandırarak isimlendirme", şekli *Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib*'de sadece Mu'tezile'nin isimlendirilmesinde kullanılmıştır. Hasan-ı Basri'nin meclisinden ayrılan Vasıl'ın ayrılması konu edilerek, Mu'tezile isminin ortaya çıkması bu hadiseye dayandırılmıştır (Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib v.12). Bahsedilen bu rivayet Eş'ari, Bağdadi ve Şehristani tarafından da nakledilmektedir (bkz. Şehristani, 2008: 60; Bağdadi, 2008: 86).

Bazı fırkaların isimleri "ayet ve hadislerde geçen bir kelimedenden" alınarak, mezhep mensupları tarafından veya muhalifleri tarafından fırkaya isim olarak verilmektedir. Örneğin, Hariciyye ismi Nisa süresinin 100. ayetindeki "ve menyahruc minbeytihi...(kim Allah ve Resülü için evinden çıkarsa...)", "yahrucu" kelimesine dayandırılmıştır. Aynı zamanda bu mezhep hadiste geçen "yemreku" ifadesinden türetilen "marika" ismi ile de adlandırılmışlardır (Büyükkara, 2005: 449).

İlk fırka olan Hariciler anlatılırken şerhte, Hz. Ali'den rivayet edilen bir hadise yer verilmektedir. Bu hadise göre "marika" vasfı ile nitelenen kimselerin, Hz. Ali tarafından Hariciler olduğu bildirilmektedir (Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib v.4).

Şerhte Kaderiyye fırkası anlatılırken bunlar hakkında "Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir" şeklinde beyan edilen bir rivayete yer verilir (Câmiü İhtilâfî'l-Mezâhib v.5b). Böylece hadiste geçen bir kelimeye dayalı adlandırma yapıldığı kanaati vermektedir.

Beyânü'l-Mezâhib ve Şerhinde yapılan isimlendirme çeşitleri ile ilgili bu değerlendirmelere ilave olarak, bu isimlerin kim tarafından, ne zaman ve hangi süreçlerden sonra verildiği belirtilmemiştir.

3.3. İndirgemeci Yaklaşım ve Tarihi - İctimai Ortamdan Soyutlama

İslamın ilk asırlarında tedvin edilen Makalat, Mîlel ve Fırak eserlerinde mezhepler, tarihi gelişiminden uzak, doğrudan şahıs veya şahısların görüşleri ile başlatılan akımlar olarak arzedilmektedir. Yani doğrudan fikirler incelenmeye başlanmaktadır. Hâlbuki mezhep: "birtakım siyasi, ictimai, iktisadi ve kültürel olayların tesirlerinin mezhep kurucusu sayılan şahıs ile ona uyanlardaki fikrî ve dîni tezahürdür. Mezhebi doğuran tarihi, coğrafi, siyasi şartları tam olarak tanımadan fırkanın görüşlerini sıhhatli değerlendirmek mümkün olmaz. Dolayısıyla mezhepler tarihçisi, araştırmalarında bu hususları göz önünde tutmak zorundadır" (Fiğlalı, 2008: 22).

Sosyal hadiselerin tek bir sebeble açıklanmaya çalışılması "indirgemecilik"tir. "Oysa ki bütün sosyal olgular iç içe geçmiş çok karmaşık bir sürecin ürünüdürler. Bu gerçek, araştırmacı tarafında göz önüne

alınmazsa tarihi bir olayın birden fazla olan nedenleri göz ardı edilerek tek bir görüşe bağlanmak suretiyle “indirgeme” hatasına düşmesi kaçınılmazdır” (Büyükkara, 2005: 460).

Nesefî *Beyânü'l-Mezâhib*'de ana fırkaların genel görüşlerine hiç yer vermemiştir. Sadece isimlerini ve alt kollarını beyan etmiştir. Alt kolların tasnifinde ise sadece mezhebin bir görüşünü nakledip, başka bir bilgi vermemiştir. Mezhebin oluşumu, süreci, ictimai ortamı gibi konulara hiç değinilmemiştir.

Bu risaleye şerh olarak yazılan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de fırkalar daha tafsilatlı ele alınmıştır. Evvela her fırka ile ilgili görüşlere yer verilmiş, sonra ayet ve hadislerle desteklenen Ehl-i Sünnet'in görüşleri ile onlara cevaplar verilmeyle çalışılmıştır.

Şerhte, görüşler ve reddiyeler nakledilirken fırkalar, tarihî ve ictimai bütün şartlardan soyutlanıp, fikirler üzerinden anlatım yöntemi tercih edilmiştir. Buna göre şerhte “indirgemeci yaklaşım” örneği sergilenmiştir. Şöyle ki, Hariciler ile bilgi verirken Hz. Ali ile aralarında geçen hadiselerle işaret ederek, hatta bu konuda bir hadise yer verilerek, Haricilerin çıkışının sadece tahkim olayına bağlandığını görüyoruz (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.4). Hâlbuki Haricilik diğer hiçbir fırkada olmadığı gibi, tek bir nedenin değil, çok karmaşık bir tarihi sürecin neticesinde ortaya çıkmıştır (Fığlalı, 1980: 87). Aynı şekilde Mürchie'de “iman” ve “irca”, Kaderiyye'de, “Kader ve kaza, sıfatların nefyi”, “Halku'l-Kur'an”, Rafiziyye'de ise “imamet” ve “Hz. Ali” konusu ön plana çıkarılarak okuyucuya sunulmuştur (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.5-6-7).

Şerhte alt fırkalar anlatılırken de tek bir görüş nakledilerek ayrı bir fırka oldukları gösterilmeye çalışılır. Mesela Cebriyye'den *Ef'aliyye* anlatılırken, bunların “Kulların kudreti yoktur” (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.33) dedikleri için ayrı bir fırka oldukları belirtilir. Hâlbuki bu görüş, Cebriyye'nin geneli için kabul edilir.

Şerhte takip edilen bu yöntemden, o dönemdeki yazılan eserlerin genelinde fırkalar anlatılırken bu metodun kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla müellifin bu eserinde aynı yolu devam ettirmesinin, o zamanın ilmi bir uslubu olduğunu düşünmekteyiz.

Klasik dönem Mezhepler Tarihi eserleri incelendiğinde genelinde fırkaların ictimai ortamdan soyutlanarak incelenmeye çalışıldığı yukarıda ifade edilmeye çalışıldı. Bu soyutlamanın nerelerde yapıldığı ve Makalat ve Mîlel eserlerinin mezhepler ile ilgili bilgi aktarımında hangi alanlara yer vermedikleri şu başlıklar altında toplanabilir:

1. Mezhepleri çıkış sebeplerinden soyutlama.
2. Teşekkül sürecine yer verilmemesi.
3. Mekân ve coğrafya ile ilişkisinin belirtilmemesi.
4. Mezhebin ilk ve sonraki temsilcilerine yer verilmemesi.
5. Mezheplerin edebiyatına değinilmemesi (Kutlu, 2008: 23-29).

Söz konusu başlıklar altında, *Beyânü'l-Mezâhib* ve Şerhinde geçen mezhepler değerlendirildiğinde hemen hemen aynı problemlerin bu risalelerde de mevcut olduğu görülecektir.

Beyânü'l-Mezâhib ve Şerhinde “mezheplerin çıkış sebeplerine” yer verilmemiştir. Bazı fırkalar anlatılırken sadece kurucu adlarına yer verilmiş, bunların hangi ortamda bu fikirleri ileri sürdüklerine değinilmemiştir. Mesela Kaderiyye'den *Nazzamiyye* incelenirken, Şerhte bu fırkanın kurucusu olarak İbrahim b. Seyyar en-Nazzam'ın olduğu söyleniyor. Bu kişinin felsefecilere ait kitapları çok mutalaa ettiği bilgisi kısa olarak aktararak, bazı mevzularda Mu'tezile'den ve felsefecilerden ayrıldığı beyan edilmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.31).

Görüldüğü gibi Nazzam'ın yetişme ortamından, tartıştığı kimselerden, toplumunun özelliklerinden bahsedilmemiştir. Bu tutum birçok Fırak eserinde gözlenen bir durumdur. Mesela Bağdadi, *Nazzamiyye*'yi anlatırken aynı yolu takip etmiş, sadece gençliğinde düalistler ile görüştüğüne, Hişam er-Rafizî ile kaynaştığı gibi birkaç bilgi kıntısına yer vermiştir. Bunun dışında sosyal olgulara değinmeyip yalnız görüşlerine yer vermiştir (Bağdadi, 2008: 95).

Makalat eserlerinde karşılaşılan ciddi problemlerden birisi fırkaların birbirinden bağımsız olarak meydana gelmiş, türedi oluşumlar olarak sunulmasıdır.

Çalışmamıza esas olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve onun şerhi *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de fırkaların “teşekkül sürecine pek yer verilmez”. Hangi fırkanın hangisiyle irtibatlı olduğu, hangisinden etkilendiği hususunda bazıları hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Mesela, Haricilerden *Muhakkime*'nin imamet ve vaid gibi konularda *Acaride*'nin takipçisi oldukları bildirilmektedir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.12). *Meymüniyye* fırkası anlatılırken, bu fırkanın Meymun b. İmran'ın müntesipleri olduğu beyan edilmiştir. Bu kişinin başta *Acaride* fırkasından olduğu halde sonra bazı görüşlerde onlardan ayrıldığı bildirilmektedir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.24).

Ahnesiyye fırkası izah edilirken, Ahnes b. Kays adında bir şahsın taraftarlarından oluşan bir fırka oldukları bildirilmektedir. Ahnes ismindeki bu şahsın ilk zamanlarda *Se'âlibe* fırkasından olduğu, ama daha sonra bazı meselelerde onlardan ayrılarak farklı fikirlere sahip olduğu beyan edilmiştir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.24).

Çağdaş Mezhepler Tarihi araştırmacısında mutlaka bulunması gereken özelliklerden birisi, "fırkaların doğuş yerleri ve yayıldığı mntıklar" hakkında bilgi sahibi olmaktır. Bu bağlamda *Beyânü'l-Mezâhib* ve Şerhi analiz edildiğinde fırkaların mekan ile irtibatları hakkında fazla bilgi görülmemektedir. Fırkanın nerede çıktığı, nerede yayıldığı üzerinde durulmaz. Sadece Hariciler'den *Halefiyye* anlatılırken bunların çıkış yerlerine temas edilir. Buna göre bu fırkanın *Kirman ve Mekran haricilerinden* meydana geldikleri aktarılır (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.13).

Fırkaların çıkış mekânı kadar önemli olan bir konu da zaman mevzudur. *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de fırkaların ne zaman çıktıkları, ne zaman yayıldıkları gibi konularda risalelerde bir tarihlendirmeye rastlanılmamaktadır. Sadece Hz. Peygamber'in vefatı esnasında Müslümanların bir akide üzere oldukları *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de nakledilip, bilahare ihtilâfların zuhur ettiği bildirilmektedir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.3). Yine Muhakkime fırkası anlatılırken, bunların çıkışlarının "ilk zamanda" olduğuna dair sadra şifa olmayan bir bilgi verilmektedir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.12).

Bir mezhebin doğuşunda ve kurumsallaşmasında, düşüncelerinin sistemli olarak sonraki nesillere aktarılmasında "ilk mensuplarının ehemmiyeti" çoktur. Bu bakımdan "kimler?" sorusu ile doğuşunda ve kurumsallaşmasında önemli rol oynayan kişileri iyi bilmek gerekir (Kutlu: 2008: 26).

Üzerinde çalıştığımız *Beyânü'l-Mezâhib*'de, hiçbir fırka kurucusu zikredilmemektedir. Şerhinde ise, bazı fırkaların sadece kurucularının ismi verilmekte, şahıslar hakkında başka bilgi verilmemektedir. Şerhte, mezhepleri kendi isimleri ile anılan yaklaşık on yedi fırkanın kurucusu şunlardır. Nafi b. Ezrak, Salebe b. Amir, Hazım b. Asım, Halef-i Harici, Abdullah b. Şemrah, Ahnes b. Kays, Meymün, Yezid b. Enise, İsmail b. Cafer es-Sadık, Hamza b. Edrek, Keysan, İbrahim en-Nazzam, Hüseyin en-Neccar, Cehm b. Safvan ve Ebu Beyhes'dir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 9-39).

Şerhte Haricilerden Muhakkime fırkası incelenirken, ilk ve son temsilcileri hakkında kısa bir bilgi verilmiştir. Buna göre Muhakkime'nin ilki Temimi olan Zül'Huveysıra, sonuncuları ise Zü'l-Yedeyye'dir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, 12).

Şerhte mezhepler ile ilgili kısa kelami bilgilerin haricinde, fırkaların sonraki devirlerinde görüşlerin hangi âlimler tarafından geliştirildiği, hangi esasların konulduğu gibi bilgiler aktarılmaz.

Fırkalar hakkında sıhhatli bilgilere ulaşım, bilimsel bilgi üretmek için her fırkanın/mezhebin birinci el kaynaklarına, yoksa ikinci el kaynaklarına ve diğer "edebiyatına" ulaşılmalıdır. Buradaki edebiyattan, mezhep hakkında bilgi veren her türlü kitap, risale, şiir, arkeolojik bulgular kasd edilmektedir (Kutlu, 2008: 27).

Beyânü'l-Mezâhib ve şerhinde fırkalar ile ilgili verilerin nereden alındığı konusunda bilgi verilmez. Fırka liderlerinin yazdıkları kitap, risale gibi eserlerden bahsedilmez. Mezheplerin görüşlerinin dayandığı kaynaklar hakkında hemen hiçbir bilgiye rastlanılmamaktadır. Şerhte bazı fırkaların görüşleri dikkatlice incelendiğinde, o fırka hakkında Şehristani'nin aktarmış olduğu bilgiler ile neredeyse örtüştüğü gözlenmektedir. Mesela *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de Mu'tezile'nin tarihi açıdan başlangıcı ve mezhebin başlıca görüşleri ifade edilmektedir. Nakledilen bu görüşlerin Şehristani'nin Milel'inde Mu'tezile'den bahsederken anlattığı görüşler ile neredeyse ibare yönünden aynı olduğu hatta şerhte seçmeci bir yaklaşımla bazı görüşlerin olduğu gibi alınıp, bazılarının da hiç yer verilmediği görülmektedir (krş, Şehristani, Milel, 2008: 57; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.15).

Şerhin içerisinde sadece bir atıf kaydedilir. O da Cebriyye hakkında bilgi verirken, cebrin ikiye ayrıldığı nakledilerek bu bilginin "*Mevakıf*" da böyle olduğu zikredilir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.5b).

3.3. Mezheplerin Temel Fikirlerine Reddiyeci ve Seçmeci Yaklaşım

Klasik Mezhepler Tarihçileri, fırkaları incelerken ortak bir yaklaşım yerine, her biri farklı bir yöntem ve yaklaşım sergilemişlerdir. Geliştirilen bu bakış açıları bilimsel metodolojiye yakınlık ve uzaklık açısından oldukça çeşitlilik arz etmektedir.

Eserler genel açıdan tahlil edildiğinde belli başlı yaklaşımlar şöyle sıralanabilir:

- Tarihsel veya Betimleyici Yöntem
- Analiz ve Karşılaştırma Yöntemi
- Eleştirel Analitik Yöntem
- Savunmacı ve Reddiyeci Yöntem

- e. Coğrafi Dağılıma Göre İnceleme
- f. Fırkaları Alfabetik Sırayla İnceleme (Kutlu, 2008: 117-119).

Bu yaklaşımlar bugünkü bilimsel mantıkla ele alındığı zaman ilmi usluba en uygun olan yöntemin “Betimleyici / Tasviri (Deskriptif)” metod olduğu görülmektedir. Çünkü sosyal bilimlerden olan mezhepler tarihinde hadiselerin “tam fotoğrafını çekmek” son derecede önemlidir. Dolayısıyla bu sahadaki araştırmacının, olayları, kişileri, kavramları ve süreçleri “ne ise o şekilde” aktarması gerekir (Kutlu, 2003: 434).

Makale çalışmasına esas olan *Beyânü'l-Mezâhib* ve Şerhinde fırkaların ele alınması incelendiğinde yukarıdaki yaklaşımlardan “Savunmacı ve Reddiyeci” yöntemin uygulandığı görülmektedir.

Beyânü'l-Mezâhib'de Ehl-i Sünnet ve sapık fırkalar özet olarak verilmektedir. Risalenin başında yetmiş üç fırka hadisine yer verilip, hemen akabinde Fırka-i Naciye dışındakilerin dalalet üzere olduklarına bir ayet ile işaret edilmiştir. “Senin elinde yapacak bir şey yok” (Ali İmran,128) mealindeki ayet zikredilerek tebliğ vazifesini yapan Hz. Peygamber'in kendisinden sonra çıkan sapık oluşumlarda sorumlu olmadığını ayet ile sabit olduğu kaydedilmektedir. (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.1).

Fırkaların daha geniş olarak anlatıldığı *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de ise Ehl-i Sünnet'in görüşleri merkeze alınarak diğer mezheplerin Ehl-i Sünnet'e ne kadar uzak ve yakın olduğu üzerinde durulmuştur. Ehl-i Sünnet'in hak kabul edilip, diğerlerinin dışlanması burada da görülmektedir. Mesela *Halefiyye* anlatılırken, bunların hayrı ve şerri ile kaderi Allah'a nispet ederek bu konuda Ehl-i Sünnet'e uydukları ancak cihadı terk edenin kafir olacağı şeklindeki görüşleri ile dalalet düştikleri nakledilmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.13). Böylece merkez fırkanın Ehl-i Sünnet olduğu vurgulanmıştır.

Şerhin başında genelde Ehl-i Sünnet'in; özelde ise Mâtürîdiyye'nin kuvvetli delilleri ile dalalet ehline cevaplar verildiği ifade edilmiştir (*Câmiü-İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.1).

Şerhte, Hz. Peygamber'in zamanında aynı akide üzere oldukları halde O'nun vefatından kısa bir süre sonra 73 fırkaya ayrıldıkları, sadece Fırka-i Naciye olan Ehl-i Sünnet'in kurtulacağı beyan ediliyor. Şerhin başında önce sapık fırkalar, sonunda ise Ehl-i Sünnet'in görüşleri açık bir şekilde ifade edilmektedir (*Câmiü-İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.40).

Şerhte, sapık fırkaların görüşleri akli ve nakli deliller ile eleştirildikten sonra, Ehl-i Sünnet mensupları, onların görüşlerinden uzak durmaları konusunda uyarılmıştır. “Onlara karşı uyanık ol, bunların görüşlerinden kaçın!” gibi ifadeler sıkça kullanılmıştır. Örneğin, “Yeryüzü kıyamete kadar peygambersiz kalmaz” diyen İshakiyye'nin görüşlerine cevap verildikten sonra “bunların sözlerinin küfür olduğu, hatta bunların butlanının ehli imana açık olduğu” şeklinde ağır eleştiri getirilmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.17).

Şerhte getirilen en ağır eleştiri belki de Haricilerden sonra söylenen şu cümlelerdir: “Hariciler ehli imandan değildir. Kâfirlerin en şiddetlilerindedir. Bunların kestikleri yenmez, kadınları ile nikâhlanmaz. Çünkü bunlar Allah'ın tazim ettiği sahabeye dil uzattıkları için mürted oldular. Hidayetin yıldızları olan sahabeye buğz edenlere yazıklar olsun!” (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.20).

Cehmiyye ve görüşlerinin cevapları nakledildikten sonra şu ikazda bulunmaktadır: “Cehmiyye, Allah'a cehalet nispet ettikleri için kâfir oldular. Onların inkâr ettikleri şeyler kat'i deliller ile sabit olmuştur. Cehmiyye'den şiddetle kaçın!. Ehl-i Sünnet yolunu tutun. Çünkü bunlar kurtulucu diğerleri ise helak olucudur” (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.7).

Şerhte, Mürcie'nin görüşleri kısaca verildikten sonra “onların sözleri yanlıştır, açık bir yalandır, delilsiz bir davadır” gibi eleştiriler getirilmektedir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.17).

Reddiyeci yaklaşımın tezahürlerinden birisi “seçmeci yaklaşım”dır. Yani fırkalar konusunda müelliflerin yanlıştıkları konular hakkında eksik bilgiler vermesidir (Büyükkara, 2005: 468).

Şerhteki bazı fırkaların anlatımında seçmeci yaklaşımın sergilendiği görülmektedir. Örneğin, Cehmiyye hakkında Şehristani (2008: 86) altı görüşe yer verirken, *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'de dört görüş zikredilmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.6). Benzer durum *Necdat*, *Acaride* fırkaları içinde geçerlidir (Şehristani, 114-118; Bağdadi, 63-67; Eş'ari, 102-108).

Mezhepler Tarihçisinin araştırmalarında kendi mezhebî görüşlerini “parantez arasına alma” erdemini göstermesinin gerekli olduğu belirtilir (Kutlu, 2003: 438). Klasik Mezhepler Tarihçileri tarafından fırkalar ele alınırken fırkaların eleştiriye açık en uç görüşleri aktararak, reddiyeci yaklaşım kendini göstermektedir. *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* incelendiğinde bu yaklaşımın örnekleri tespit edilebilir. Aşağıda bu örneklerden birkaçı zikredilecektir.

Şerhte Haricilerden Meymüniyye anlatılırken, bir takım görüşlerine yer verilmekle beraber, kız evlatların kızları ile erkek kardeş ve kız kardeşin evlatlarının kızlarıyla evlenmelerini caiz gördüklerini beyan ettikleri nakledilmiştir. Yine Kur'an'daki Yusuf süresini, aşktan bahsettiği için inkâr ettikleri söylenmiştir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.11). *Meymüniyye* hakkında bu bilgiler Eş'ari'de daha temkinli bir şekilde aktarılmıştır. Mesela Yusuf Süresi hakkındaki görüşleri nakledilirken sözünün başına "Doğrulamamakla birlikte bize nakledildiğine göre..." cümlesini zikretme ihtiyacını hissetmiştir (Eş'ari, 2005: 110).

Hanefi-Mâturîdî fırak geleneğinin tipik özelliklerinden birisi, fırkaların görüşlerinin çok kısa bir şekilde özetlenmesidir (Tan, 2008: 132). Müellif tarafından fırka ile ilgili uygun gördüğü bir veya iki görüş çok kısa olarak aktarılır.

Beyânü'l-Mezâhib'e, baştan sona bakıldığında tüm fırkalar hakkında genellikle bir görüş, nadiren iki görüş aktarıldığı karşımıza çıkar. Örneğin, *Ravendiyye* hakkında "Şeriat neshetmez" görüşünü savundukları kısaca aktarılır (Beyânü'l-Mezâhib, v.2). Hâlbuki İbni Ravendî'nin detaylı olarak görüşleri diğer fırak eserlerinde yer almaktadır (bkz. Bağdadi, 2008: 116). Yine *Şemrahiyye* fırkası sadece Abdullah b. Şemrah'a nispet edilip, bu "rezil" taifenin Ahnesiyye gibi bidatlara sahip olduğu ve kâfirlerin en şiddetlilerinden olduğu söylenip, başka bir bilgiye yer verilmez (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.24).

Şerhte, müellifin eserini kaleme alırken özetleme yoluna gittiğini bazı fırkaların anlatımında kendisi de ifade etmektedir. Mesela *İbahiyye* ve *Sa'lebiyye* mezhepleri hakkında bilgi verdikten sonra hem eleştiri hem de kısa ifade yoluna gittiğini şöyle aktarır: "Bu iki fırka ehli islamdan değildir. Belki Hıncır ve Maymun ehliendir. Sen bu hayvanlardan kaçın. Ben bunların seni' sözlerini ıtılabdan (uzatmak) kaçınmak için kısa tuttum" (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib, v.11).

3.4. Genellemecilik

Mezhepler Tarihi araştırmalarında esas olan, imkânlar dâhilinde belli kişiler ve görüşler üzerinde yoğunlaşma yapılmasıdır. Umumi hükümlerin kimlere ait olduğu tespit edilemezse değer bulamayacağı ifade edilmektedir (Watt, 2010: 6).

Genellemeci yaklaşımla fırkaların görüşlerini ele almak alandaki ciddi problemlerden birisidir. Çalışmamızda esas olarak takip edilen *Beyânü'l-Mezâhib'de* ana fırkalar hakkında görüş belirtilmediği, tali kollar ile ilgili tek cümle ile bilgiler verildiği daha önce ifade edilmişti. Bu yönleme göre fırkaların görüşlerini beyan etmekte genelleme metodu kullanıldığı gözükmektedir.

Risaleye yazılan şerhte de aynı usul kullanılmıştır. Evvela ana fırkalar hakkında genel görüşler, şahıs zikredilmeden aktarılmıştır. Alt fırkalarda ise yaklaşık on yedi fırkada kurucu şahıslar zikredilerek, görüşler nakledilmiştir. Mesela *Mürchie'nin* görüşleri incelenirken, amelleri işlemenin farz olmadığı hatta Ehl-i Sünnet'e göre farz olan bu ibadetlerin fezailden olduğu yani bunları işleyenlere sevab verildiği ancak amel etmeyenlere bir mes'uliyet olmadığı beyan edilmiştir (Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.8b). Ancak *Mürchie'nin* alt fırkası olarak aktarılan *Ameliyye* fırkasında ise, ana fırkanın genel çerçevesine zıt olarak, bunların "amel imana dahil olup, taat ve isyan ile azalıp, çoğalacağı" bilgisine yer verilmiştir (Beyânü'l-Mezâhib, v.3; Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib v.39).

Mürchie'nin birinci fırkası olan *Tarikiyye* hakkında "Amelin imandan sonra farz olmadığı" (Beyânü'l-Mezâhib, v.3) görüşü genel *Mürchie* düşüncesine uygun olarak zikredildiği halde, klasik eserlerde *Ashabü'l-Hadis* veya *Haşviyye* (Pezdevi, 1979: 354) adı altında zikredilen fırkaya da *Mürchie* başlığı altında yer verilmiştir. Halbuki *Haşviyye*, amelleri imana dahil etmekle *Mürchie'ye* ve *Tarikiyye'ye* zıt görüşler serdetmektedir. Dolayısıyla taban tabana zıt olan iki görüş aynı çatı altında toplanmış olup, çelişkili bir durum ortaya çıkmıştır.

3.5. Anonim Rivayetler

İslam Mezhepleri Tarihi, tarih ile ilişkili olması hasebiyle, vazgeçilmez bazı nitelikleri olan bir bilim dalıdır. Bu niteliklerden birisi "deliller üzerinden konuşma" ilkesidir (Toru, 2006: 110).

Metodolojideki bu anonim rivayetler sorunu *Beyânü'l-Mezâhib* ve *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib'de* gözlenmemektedir. Çünkü hemen tüm fırkalar yetmiş üç sayısına uygun olarak zikredildiği için isim belirtilmeden "bir grup şöyle dedi..." şeklinde bir anlatım olmamıştır.

3.6. Mezheplerin Görüşlerini Karıştırma

Fırak eserlerinde görülen muhteva problemlerinden birisi "görüşlerin karıştırılması" sorunudur. Bu durum farklı fırkaların zikredilip, aynı veya benzer görüşlerin aktarılması şeklinde olmaktadır. Ya da aynı isimle anılan mezheplerin farklı görüşlerine yer verilmesi şeklinde tezahür etmektedir.

Beyânü'l-Mezâhib'de birincisine örnek olarak: Kaderiyye'den *Nakisiyye* hakkında "İmama yapılan biatın caiz olduğu" şeklindeki görüşlerine paralel olarak, Rafiziyye'den *Merisiyye*, anlatılırken de aynı düşünce aktarılmıştır (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.1-2). Ayrıca Kaderiyye içerisinde zikredilen *Betriyye* fırkası hakkında da *Nakisiyye*'ye zıt olarak "ahdini bozanın" kâfir olacağı yönündeki görüşlerine yer verilmektedir. Böylelikle aynı ana fırkanın birbirine ters görüşlere sahip iki tali kola ayrıldığı ifade edilmektedir.

Beyânü'l-Mezâhib'de *Merisiyye* fırkası iki defa zikredilip, birinde Rafiziyye'den diğerinde Cehmiyye'den sayılmıştır. Her ikisinde de farklı görüşler nakledilmiştir (*Beyânü'l-Mezâhib*, v.1-2).

Şerhte ismi iki defa zikredilen bir fırka da Mu'tezile'dir. Hem haricilerde hem de Kaderiyye'de sayılmıştır (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.31).

3.7. Eserlerin Dayandığı Kaynaklar

Bu bağlamda Nesefî tarafından te'lif edilen *Beyânü'l-Mezâhib* incelendiğinde, risalede hiçbir kaynağa atf olmadığı gibi, bilgiler daha çok genel ifadeyle fırkalara nispet edilerek tasnif yöntemine gidilmiştir. Eserin muhtevası analiz edildiğinde Hanefî-Mâtürîdî gelenek tarzında yazılmış eserler ile büyük paralellik arz ettiği görülmektedir. Mesela *Tezkiret'ül-Mezâhib*, *Tuhfet'ül-Müsterşidin*, *Risale Fil'Güruh*, *el-Makalat fî Beyan* adlı eserler ile karşılaştırıldığında fırka sayıları, isimleri, görüşleri gibi noktalarda büyük benzerlik bulunmaktadır.

Şerh, kaynak açısından tahlil edildiğinde geleneğe uygun olarak ayet ve hadislerin me'haz olarak bolca kullanıldığı görülüyor. Hemen her fırka analizinde ayet ve hadis ile cevap verilmek suretiyle temel kaynaklardan destek alınmıştır. Bunun yanı sıra literatürdeki bilinen klasik kelim kaynak adları zikredilmemiştir.

Beyânü'l-Mezâhib'e şerh olarak yazılan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, baştan sona analiz edildiğinde bir kitap hariç hiçbir kelim eserine atf yapılmamıştır. Bu kitap, Adudüddin el-İcî'nin (756/1355) kelâma dair olan "Mevakîf" adlı eseridir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.5b). Bunun dışında Şarih, fırkalara dair bilgileri nereden aldığını, hangi kitapları mutalaa ettiğini, zamanındaki hangi âlimler ile görüştüğünü bildirmemiştir.

Eserin içeriği dikkatle incelendiğinde müellifin nelerden istifade ettiği ve kimleri benimsediğine dair bir takım kanaatlere ulaşılabilir.

Şerhte Hamdele kısmında Mâtürîdiyye adını açıkça zikretmesi, *Beraat-ı İstihlal* yöntemiyle gelecekteki görüşlerinde hangi ekolü savunacağına dair önemli bir işarettir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* v.1). Şerhte bazı fırkaların anlatımında Mâtürîdiyye ismini tekrar etmiştir. Örneğin *Merisiyye* anlatılırken mukayese metodu kullanılarak bunların, sıfatların ezeli olmasını kabul ettikleri için Mâtürîdîler ile muvafakat ettiklerini ancak diğer bir konuda Eş'arî'lere muhalefet ettiklerini belirtmiştir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v. 38).

Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi sadece Mâtürîdîlere değil Eş'arî'lere dahi atf yapılmıştır. Ancak Şerhte Eş'arîler ayrı bir fırka olarak sayılmamıştır. Bunun sebebi muhtemelen Ehl-i Sünnet'in şemsiye kavram olarak kullanılıp, Eş'ari ve Mâtürîdilikten müteşekkil bir oluşum olduğu kabul edildiği içindir.

Şerhte Mâtürîdiyye ismine yapılan atf, Nesefî'ye ait olan *et-Teysir'de* ayetlerin tefsirindeki akâid ile ilgili konularda İmam Mâtürîdî'ye yapılan atflarla birlikte değerlendirildiğinde müellifin Mâtürîdî kimliği açık bir şekilde ortaya çıkmış olur. Ayrıca şerhteki görüşlerin izahı, getirilen deliller itibariyle *Teysir'de*ki bilgiler ile neredeyse örtüşmektedir (bkz. *Et-Teysir*, 94/94; *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v. 16).

Şerhte bazı alimlere isim olarak atf yapılmıştır. Bunlar en başta Ebu Hanife olmak üzere meşhur fıkhi mezhep imamlarıdır. İmam Şafii (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v. 38), son tarafta Ebu Hanife ve Şafii ile birlikte İmam Malik ve Ahmet ibni Hanbel isimleri geçmektedir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.41-42).

Şerhin muhtevası diğer Milel eserleri ile karşılaştırıldığında müellifin bu kaynaklardan istifade ettiği görülmektedir. Mesela Mu'tezile'nin görüşleri aktarılırken Şehristani'deki ibare ile neredeyse aynı yol takip etmektedir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.14; krş. Şehristani, 2008: 57). Bundan anlaşılıyor ki müellif otorite kaynaklardan isim vermese de faydalanmaktadır.

Dikkat çeken başka bir örnek de *Nazzamiyye* fırkası izah edilirken gözükmektedir. Şerhte, Nazzam hakkındaki bilgilere değinilerek, felsefecilerin kitaplarını mütalaa ettiği, onların görüşlerini Mü'tezile kelâmı ile sentezleyerek hıfzettiği, ancak bazı mevzularda Mu'tezile ve felsefecilerden ayrıldığı belirtilmektedir (*Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.31). Nazzam hakkındaki bu bilgilerin hemen aynısı Şehristani'de aktarılmaktadır (krş. Şehristani, Milel, 63; *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*, v.31).

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, sıhhatli bilgileri tespit açısından Nesefî'nin *Beyânü'l-Mezâhib*'inin ve ona şerh olarak yazılan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*'in modern bilimsel metodlar ışığı altında ve diğer klasik kaynaklar ile mukayeseli / karşılaştırmalı olarak tahlil edilmesi daha faydalı olacaktır.

4. SONUÇ

Necmeddin Ebu Hafs Ömer Nesefî, hicri beşinci, milâdi on birinci asırda Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış büyük bir Türk âlimidir. Yaşadığı çevrede çalışmaları sebebiyle iyi bilinip, tabakat ve rical kitaplarında kendisinden sitayişle bahs olunmuştur. İlmiyle, akranları arasında temâyüz etmiş, içinde yaşadığı topluma yön vermiş, önemli bir şahsiyettir. Yüzyıllardır okunagelen nitelikli eserleri ile istifade edilen seçkin ve münevver bir bilgidir.

Nesefî'nin yaşadığı Semerkand bölgesi, eskiden beri çok çeşitli din ve inançlara ev sahipliği yapmış olup, bu özelliğini devam ettirerek, İslam sonrasında farklı birçok mezhep ve fırkaların yaşama zemini bulmasıyla kendini göstermiştir.

Ömer Nesefî, Selçuklu ve Karahanlı devletlerinin hüküm sürdüğü Semerkand'da yaşamış olup birçok alanda kıymetli eserler vermiştir. Bu çalışmaların birçoğu kütüphanelerde ilim erbabının ilgisini beklemektedir.

Nesefî, yazmış olduğu *Akâid* adlı eseriyle kelamcı kimliği ön plana çıkmıştır. Fakat o tefsir, hadis ve mezhepler tarihi gibi diğer sahalardaki yetkinliği ile de hak ettiği alakayı görmelidir.

Çalışmamızın temeli olan *Beyânü'l-Mezâhib* adlı risale, onun İslam Fırkaları hakkındaki görüşlerini bize ulaştırmaktadır. Bu risalede yetmiş üç fırka hadisindeki sayı gerçek kabul edilmiştir. Çünkü eserin hemen, hamdele kısmından sonra yetmiş üç fırka hakkındaki hadise yer verilerek, bu görüşü benimsediği görülmektedir. Risalede mezheplerin tasnifi yapılırken bu sayı gözetilerek, Ehl-i Sünnet ayrı bir mezhep olarak ele alınmadan şemsiye kavram olarak kullanılmış ve diğer fırkalar eleştirilmiştir.

İslam Tarihi boyunca her fırka kendi görüşlerini savunmak adına çeşitli şekillerde Mezhepler Tarihi Yazıcılığı modeli geliştirmişlerdir. Eş'ari, Mu'tezili, Şia ve İsmaili fırkalarının bu konuda literatüre geçmiş birbirinden farklı önemli makalatları vardır. Bu geleneklerden birisi de Hanefi- Mâturîdî geleneğidir.

Nesefî'nin *Beyânü'l-Mezâhib*'i bu gelenekte yazılmış bir risaledir. Gelenek, ilim dünyasında yeni tanınmakla beraber bazı özellikleri ile farklılık arz etmektedir. Bu gelenekte $6 \times 12 + 1 = 73$ tasnifi kabul görmüştür. Ana fırkalar altıya, alt fırkalar da on iki tali kola ayrılmıştır. Alt fırkaların eşit sayıda olması, suni fırka oluşumu hakkında bazı tereddütler oluşturmaktadır. *Beyânü'l-Mezâhib*'de fırkalar sayılırken on iki denildiği halde bazen on bazen on bir fırka sayılmış, bazı fırkaların sadece ismi zikredilmiştir. Bu noksanlıkların nasihin kaleminden sehiv olarak vaki olduğu kanaatindeyiz.

Beyânü'l-Mezâhib'de fırkalar, ictimai ortamdan soyutlanarak, sadece kelami görüşleri ile ele alınmıştır. Bu görüşler de özetlemeci bir üslupla tek cümle şeklinde olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki Ömer Nesefî böylesine hacimli ve herkes tarafından anlaşılması kolay olmayan eserleri kısa ve öz bir şekilde insanlara özetlemek isteği içerisinde olduğu kanaatindeyiz. Nitekim *Akâid-i Nesefî* adlı risalesi 12 sayfa olup, Ebu'l-Muin en-Nesefî'nin yazdığı *Tabıratü'l-Edille*'sine fihrist mesabesinde. Fakat Nesefî'nin mezhepler hakkındaki *Beyânü'l-Mezâhib*'inde fırkaları anlatan kısa ve öz bilgiler vermeyi amaçladığı kanaatindeyiz.

Muhtemelen dönemin usûlü gereği mezheplerin kurucularına, ilk ve sonraki temsilcilerine yer verilmemiştir. Ehl-i Sünnet merkeze alınarak diğer fırkalar eleştirilmiştir.

Araştırmada kullandığımız *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* adlı eser, *Beyânü'l-Mezâhib*'e şerh olarak yazılmış yaklaşık kırk varaklık bir yazmadır. Bu şerhin müellifi olarak Nesefî'nin adı bazı kaynaklarda geçiyorsa da tespitlerimize göre Nesefî'den sonra yaşamış Hanefi-Mâturîdî bir âlim tarafından yazıldığı daha doğru gözükmektedir. Şerh içerisinde, yedinci yüzyılda kaleme alınan *Mevâkıf* kitabına yapılan atıf ve ancak sekizinci yüzyılda kavram olarak kullanılan Mâturîdiyye isminin geçmesi gibi hususlar tespitimizi haklı gösteren kuvvetli deliller arasında sayılabilir.

Muhtemelen dönemin şartları göz önünde bulundurularak *Beyânü'l-Mezâhib* ve şerhinde "fırka merkezli İslam Mezhepleri Tarihi yazıcılığı modeli" benimsenmiştir.

Buna göre şerhte, *Beyânü'l-Mezâhib*'de geçen fırkalar tek tek ele alınarak mezheplerin görüşleri nakledilmiş, hemen akabinde bu iddialara ayet, hadis ve akli deliller ile cevaplar verilmiştir. Ehl-i Sünnet'i savunma adına müntesiplerini, sapık fırkalardan sakındırma gayesiyle yazıldığı, kullandığı sert üslup ve ifadelerden anlaşılmaktadır.

Tespitlerimize göre *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* yazılırken, müellifi tarafından alanın söz sahibi olan kaynaklarından yararlanılmıştır. Örneğin Nazzâmiyye'yi ve Mu'tezile'yi anlatırken Şehristani'ye ait *el-Milel ve'n-Nihal*'in ibaresine ciddi benzerlik göstermesi dikkat çekicidir.

Beyânü'l-Mezâhib ve şerhindeki fırkaların görüşleri ile Neseî'nin diğer eserleri mukayese edildiğinde aralarında benzerlik bulunduğu görülmektedir. Mesela, Ebu Hanife ve İmam Mâtürîdî'ye şerhte yapılan atıflar, nakledilen görüşler ve bunların delilleri, Ömer Neseî'nin tefsirinde verilen bilgiler ile örtüşmektedir.

Hanefî-Mâtürîdî fırak geleneği üzere yazılan *Beyânü'l-Mezâhib* ve şerhi ile aynı tasnif ve minval üzere yazılmış *Tezkiretü'l-Mezâhib*, *Tuhfetü'l-Müsterşidin* gibi eserler mukayese edildiğinde aynı gelenek olmasına rağmen fırka isimleri ve görüşleri gibi konularda farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Bu durum aynı gelenek içindeki müelliflerin bile yerine göre mezhep ismi ve sayısı gibi konularda görüş birliği içinde olmadıklarını göstermektedir.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Ömer Neseî, Mezhepler Tarihi alanında söz sahibidir. Yazdığı *Beyânü'l-Mezâhib*, Hanefî - Mâtürîdî gelenek üzere yazılmış tipik bir eserdir. Buna Şerh olarak yazılan *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib* bu geleneğin fırkalara bakışını kısmen toparlayıcı bir yöntemle kaleme alınmıştır. Genelde Ehl-i Sünnet'in özelde Mâtürîdîliğin görüşlerini aktarmaktadır. Her iki yazma eser gün yüzüne çıkarılmakla bu konuda çalışma yapacaklara, faydalı birer kaynak olma özelliği taşımaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Acar, Hasan (2003). *Ebu Mutî' Mekhûl en-Neseî'nin Kitabü'r-Red İsimli Eserinde Mezheplerin Tasnifi ve Mürcii Makalat İçindeki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ak, Ahmet (2008). *Büyük Türk Âlimi Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. İstanbul: Bayrak Matbaası.
- _____ (2009). *Selçuklular Döneminde Mâtürîdîlik*. Ankara: Özkan Matbaacılık.
- _____ (1996). *Şehristani'nin el-Milel ve'n-Nihal'inde İslam Mezheplerinin Tasnifi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aslantürk, A.Hümeira (2007). *Ömer en-Neseî ve Tefsirdeki Metodu*. Isparta: Fakülte Kitapevi.
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdulkâhir (2008). *el-Fark Beyne'l-Fırâk (Mezhepler Arasındaki Farklar)*. çev. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara: TDV Yayınları, 5.bs.
- Bağdatlı, İsmail Paşa (1951). *Hediyetü'l-Ârifin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, V.V. (1981). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Kervan Yayınları.
- Bilmen, Ömer Nasûhi (1988). *Hukûku İslamiyye Kâmusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi.
- Büyükkara, Mehmet Ali (2003). *Bir Bilim Dalı Olarak İslam Mezhepleri Tarihi İle İlgili Metodolojik Problemler*. İslami İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları) IV. Toplantı I. Oturumunda Sunulan II. Tebliğ, s. 1-33.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed (1997). *Tabakâtü'l-Müfessirin*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikme.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail (2005). *Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilâfu'l- Musallîn (İlk Dönem İslam Mezhepleri)*. çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Fırlı, Ethem Ruhi (2007). *İtikadî İslam Mezheplerine Giriş*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.
- _____ (1980). *Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınları.
- _____ (1975). *Burdur Kütüphanesinde Bulunan Bir Risale Tezkiretü'l-Mezâhib*. AÜİİED, S. 2, s. 99-118.
- _____ (1983). *İbadiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Gömbeyaz, Kadir (2005). *Makâlât Geleneğinde İmam Eş'arî*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- İbni İmâd, İmam Şihâbüddin (1989). *Şezerâtü'z-Zehb*. Beyrut: Dâr-ı İbni Kesir.
- Karabulut, Ali Rıza (2006). *Mu'cemü'l-Mahtûtatü'l-Mevcudatı fi Mektebâtü İstanbul*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Kâtip Çelebi, Mustafa b. Abdullah (1971). *Keşfü'z-Zûnûn*. Beyrut: Dârü't-Türâsü'l-Arabi.
- Kehhâle, Ömer Rıza (1993). *Mu'cemü'l-Müellifin*. Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Kureşî, Muhiddin Ebi Muhammed (1988). *El-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakâtü'l-Hanefiyye*. Beyrut: Dârü İhya-ı Kütüb'il-Arabiyye.
- Kutlu, Sönmez (2008). *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları.
- _____ (2010). *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: TDV Yayın Matbaacılık.
- _____ (2003). "İslam Mezhepleri Tarihinde Usul Sorunu". *İslami İlimlerde Metodoloji Problemi (Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları Dizisi) IV. Toplantı, I. Oturumunda Sunulan I. Tebliğ*, s. 1-39.
- _____ (2006). *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik*. (Haz. Sönmez KUTLU), Ankara: Kitabiyat Yayınları.
- Lewinstein, Keith (2006). *Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Mülahazalar*. (İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik Kitabı İçinde s. 89-118), Ankara: Kitabiyat yayımları.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur (2009). *Kitabü't- Tevhid*. çev. Bekir Topaloğlu, Ankara: İsam Yayınları.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman (2007). *Yazma Tefsir Literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Neseî, Ömer (1980). *İslam İnançının Temelleri, Akâid*. (Haz. M.Seyyid Ahsen), İstanbul: Bayrak Yayınları.
- _____ (Trz). *Beyânü'l- Mezâhib*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesindeki 37353 080/MEC.R numarada kayıtlı bulunan es-Seyfu'l-Bâtir li Erkâbî's-Şiati ve'r-Kevâfir adlı yazma eserin 26-28 sayfaları arasında bulunan bir risaledir.
- _____ (trz). *et-Teysir fi İlmî't-Tefsir*. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya kısmı 94-95 no'da kayıtlı olan nüshalar, İstanbul, 674 varak.
- _____ (trz). *Câmiü İhtilâfi'l-Mezâhib*. Beyazıt Kütüphanesi 2803 no'da kayıtlı yazma eser, İstanbul, 42 varak.
- _____ (trz). *Metnü'l-Akâid-i Li-Ömer en-Neseî*. İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- Neseî, Ebu'l Muîn Meymun b. Muhammed, (1993). *Tebsiratu'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. (thk-nşr., Hüseyin Atay), Ankara: DİB Yayınları.
- Neseî, Ebu Mutî' Mekhul b. Fadl (2013). *Kitabu'r-Red Ala Ehli'l-Bidai ve'l-Ehvai'd-Dâleti, (Dirase ve tahkik Seyit Bahçivan)*. Konya: Hikmetevi Yayınları.
- Nüveyhiz, Âdil (1983). *Mu'cemü'l-Müfessirin*. Beyrut: Dârü'l-İlim.

- Pezdevî, Ebü Yüsr Muhammed (1988). *Ehl-i Sünnet Akâidi*. çev. Şerafettin Gölcük, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Sem'ânî, Ebi Saad Abdulkerim et-Temimi (1983). *el-Ensâb*. Kahire: Mektebetü İbni Teymiyye.
- Tan, Muzaffer (2009). *Geç Dönem Hanefî-Mâturîdî Fırak Geleneği Bağlamında bir Risale: el-Makâlât fî Beyanı Ehli'l-Bid'a ve'd-Dalâlet*. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 14: 1,s. 21
- Toru, Ümit (2006). *Ebu Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse Ve's-Sebin Fırka" adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Watt, W.Montgomery (2010). *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Zehebî, Şemsüddin b. Muhammed (1985). *Siyer-i Âlami'n-Nübela*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- _____ (1985). *El-İber fî Men Čäber*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Zirikli, Hayreddin (1959). *Âlam*. Beyrut: Dârü'l-İlim.